

ਮੈਟਲਸ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ

ਡੋਕਟਰ ਸਿੰਘ
ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ATLAS

TRAVELS OF GURU NANAK

FAH SINGH
KIRPAL SINGH

PUBLICATION BUREAU
PUNJABI UNIVERSITY, PATIALA

ਐਟਲਸ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ

ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ATLAS TRAVELS OF GURU NANAK

FAUJA SINGH

KIRPAL SINGH

**PUBLICATION BUREAU
PUNJABI UNIVERSITY, PATIALA**

PUNJABI UNIVERSITY, PATIALA

January, 1976

First Edition : 1100

January, 1991

Second Edition : 1100

₹/Price : 75.00

---

*Published by Sardar Tirath Singh M.A., LL.M., Registrar, Punjabi University, Patiala
and printed at Punjabi University Press, Patiala*

FOREWORD

(First Edition)

Guru Nanak was, undoubtedly, the most widely travelled man of his age. After his enlightenment, he devoted about two and a half decades of his career in visiting numerous places in and out of India. A determined and zealous preacher, he was not deterred by the difficulties which hampered the journey of a traveller in medieval times. His travels were spread over to near and distant lands, to hospitable and hazardous regions. In this Atlas volume, an attempt has been made to show clearly on various maps the places visited by the Divine Master. Side by side, an account of the travels has been given which is based not merely upon the written available records but also on the physical survey of the places conducted.

Since varying accounts of Guru Nanak's *udasis* occur in various Janamsakhis, it has been deemed proper to give, in the first instance, some general maps showing the travels of the great Guru as described in *Puratan Janamsakhi*, *Meharban Wali Janamsakhi*, *Vars* of Bhai Gurdas and *Bhai Bala Janamsakhi*. The maps that follow indicate all the places visited by the Master in the course of his three *udasis* in a chronological order. An effort has been made not only to cover all the places visited by him but also to describe the probable routes of travels. In the end, four maps have been set apart to show prominently the places such as Talwandi (birth place of Guru Nanak), Sultanpur (where he spent many years and got enlightenment), Ceylon (where his mission attained a great success) and Baghdad (where he met eminent Muslim *sufis*).

The Atlas may fairly claim to be a pioneering attempt on the subject. I entertain no doubt that it will evoke great interest and encourage further researches in the field. It is only in this manner, may I say that the cause of research is advanced.

20th January, 1976

Inderjit Kaur Sandhu

Vice-Chancellor
Punjabi University, Patiala

ACKNOWLEDGEMENTS

(First Edition)

The preparation of this book has taken a little longer time than was originally expected. And this has happened in spite of the best of our intentions to produce it as early as possible. Several difficulties have been coming in our way, at one time or another, not the least of which was the upsetting of our whole plan by the Indo-Pak War of 1971 and the consequent emergence of Bangladesh as a sovereign independent state. As a result of the new developments on the Indian sub-continent, most of the blocks of maps previously prepared by us were rendered obsolete and useless and new ones had to be got prepared, which naturally entailed more expense and more time. Any how, it is a matter of real gratification that at long last all these hurdles have been successfully surmounted and it has been possible for us to place before the readers the results of our many years of labour.

In our Introduction we have already gratefully acknowledged the help and guidance of our former Vice-Chancellor, Sardar Kirpal Singh Narang, in carrying through this valuable project. We wish to take the opportunity of expressing our profound gratitude to our present Vice-Chancellor, Sardarni Inderjit Kaur Sandhu who has all along taken a deep personal interest in the work and its final completion. We are also grateful to the University Production and Sales Officer, Sardar Hazara Singh, and the Pioneer Press, Amritsar for their sincere efforts to make the production a real quality work.

15th January, 1976

AUTHORS

CONTENTS

Map No.		Page
	Introduction	1
1.	General View	3
2.	Based on the Evidence of Bhai Gurdas	5
3.	Based on Puratan Janamsakhi	7
4.	Based on Meharban Wali Janamsakhi	9
5.	Based on Bala Janamsakhi	11
6.	Travels in the Punjab	12
7.	First Udasi : From Sultanpur to Joshi Math	13
8.	Joshi Math to Benaras	15
9.	Benaras to Dhubri	17
10.	Travels in Kamrup and Asa Desh (modern Assam)	18
11.	From Dacca to Ceylon	20
12.	Travels in Ceylon	22
13.	From Ceylon to Ujjain	24
14.	From Ujjain to Mathura	26
15.	Mathura to Talwandi	27
16.	Second Udasi : From Sultanpur to Sumer Parbat (Kailash)	28
17.	From Sumer Parbat to Talwandi	30
18.	Third Udasi : From Talwandi to Hinglaj	32
19.	From Hinglaj to Mecca	34
20.	From Mecca to Baghdad	35
21.	From Baghdad to Kabul	37
22.	From Kabul to Kartarpur	39
	<i>Appendix</i>	
23.	Nankana Sahib (Talwandi)	
24.	Sultanpur	
25.	Ceylon (1500 A.D.)	
26.	Baghdad	

ਤਤਕਰਾ

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰਬਰ	ਪੰਨਾ
1. ਸਮੁੱਚਾ ਚਿੱਤਰ	41
2. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਤੇ ਅਧਾਰਤ	42
3. ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ (ਪੁਰਾਤਨ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ	44
4. ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ	46
5. ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ	47
6. ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫ਼ਰ	48
7. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਜੋਬੀਮਠ	49
8. ਜੋਬੀਮਠ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਤੱਕ	50
9. ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਪੁਬਰੀ ਤੱਕ	52
10. ਕਾਮਰੂਪ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਫੇਰੀ	53
11. ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਬੈਟੀਕੁਲਾ (ਲੰਕਾ) ਤੱਕ	55
12. ਲੰਕਾ ਫੇਰੀ	57
13. ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਉਜੈਨ ਤੱਕ	58
14. ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਮਥਰਾ	59
15. ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ	60
16. ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ : ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ	61
17. ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ	63
18. ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ : ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਹਿੰਡਲਾਜ	64
19. ਹਿੰਡਲਾਜ ਤੋਂ ਮੱਕੇ ਤੱਕ	66
20. ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ	68
21. ਬਗ਼ਦਾਦ ਤੋਂ ਕਾਬਲ	70
22. ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ	72
ਅੰਤਿਕਾ	
23. ਨਨਕਾਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ)	
24. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ	
25. ਲੰਕਾ (1500 ਈਸਵੀ)	
26. ਬਗ਼ਦਾਦ	

INTRODUCTION

THE present task, undertaken on the occasion of the 500th Birth Anniversary of Guru Nanak along with certain other projects which have since been completed, has been far more challenging than our previous one, accomplished about two years ago, of preparing an atlas of Guru Gobind Singh's travels.

In the case of Guru Gobind Singh we are lucky to have his autobiography, *Bachitar Natak*, and a contemporaneous work, *Gursobha*, from the pen of a court poet of his, who was in close contact with him and the happenings at his Darbar. These two accounts together, by themselves, furnish a fairly detailed picture of the Guru's engagements. Then, there is the valuable supplementary evidence of the Persian sources such as the newsletters of Emperor Bahadur Shah's period. Our task was greatly facilitated by all these sources. In order to fill up the remaining gaps in our information, help was taken from the biographies of the Guru by Koer Singh Kalal and Sukha Singh written later in the course of the eighteenth century.

In the case of Guru Nanak, however, no first-hand sources are available, except a brief poetical reference of his to Babar's invasions on the Punjab. In this case we have entirely to depend upon accounts of a later period. Among these accounts, too, none is wholly satisfactory for the purpose of producing a reasonably authentic biography of the Guru. Bhai Gurdas, otherwise quite dependable, leaves wide gaps in between. The *Janamsakhi* accounts show greater concern with bringing out the impact of

the Guru's personality and *bani* (sacred hymns) than with any matter-of-fact narration of his manifold activities. Naturally, thus, any attempt to evolve a kind of pattern about his travels, is beset, at the very outset, with formidable difficulties.

But the task is not hopeless if we adopt a line of integrated approach. The framework of the Guru's travels, as furnished in the *Vars* of Bhai Gurdas, no doubt very broad, may be accepted as basically correct on grounds of the writer's exalted position in the Sikh organization and his easy access to the people most knowledgeable on the subject. He has referred to the Guru's wide travels in the east, west and north without, however, giving any hint of his journey in the south. Sodhi Meharban, another early seventeenth-century Sikh writer on Guru Nanak, has given a more detailed and systematic account of the Guru's travels, co-ordinating his sacred writings with events of his life. The wide gaps left in Bhai Gurdas's account may be filled up with the help of Meharban's account. The *Puratan Janamsakhi*, also a work of the same period though anonymous, may be utilized to fill up a few other gaps, as also by way of a body of corroborating evidence for the data obtained from other sources. The *Bala Janamsakhi*, which probably originated a few years after the *Puratan* and the Meharban *Janamsakhis*, is of little help so far as the order of travelling is concerned, but most, if not all, of the Guru's visits mentioned in it may be valuable if the information yielded by them is put to a careful use. Another *Janamsakhi*, named after Bhai Mani

Singh, is a much later work, but being an elaboration of the first *Var* of Bhai Gurdas with help taken from other sources, particularly the Bala *Janamsakhi*, also serves a useful purpose in reconstructing the itinerary of Guru Nanak.

However, even such an integrated approach as outlined above leaves wide gaps uncovered. For them we have to depend upon local tradition. Fortunately, we have some good collections of local tradition made by Pandit Tara Singh Narotam and Gyani Gyan Singh. They were wandering Sikh *Nirmala Sadhus* who in the course of their wide travels collected a considerable body of information about the *gurdwaras* of the various Sikh Gurus scattered all over the country. Their valuable collections are available in print. But their accounts are not exhaustive and further, also need verification. In order to probe the available tradition deeper, Dr. Kirpal Singh who simultaneously with this project was working on *Janamsakhi Prampara*, another project of the department (completed recently), was assigned the task of moving about the country and collecting relevant local traditions pertaining to the travels of Guru Nanak. He even visited Ceylon to examine on the spot the firmly-entrenched Sikh tradition regarding the Guru's visit to that country. The fresh data acquired in this manner was of immense help to us in the accomplishment of our task.

Still, there were notable gaps in our information and it was not possible to draw the routes of the journeys until the routes in use in those days were definitely known. For this purpose, travel books, district gazetteers and other relevant materials were consulted. Happily, our efforts were rewarded with a fair amount of success.

In the construction of Guru Nanak's itinerary we have also, frankly speaking, used a measure of imagination which, in any attempt at reconstruction of the past but more so in a task of this type, is unavoidable. But we have scrupulously taken care that it does not get too wide a rein and that it has, more or less, a rational basis wherever it is exercised. For each map, practically, we have added an explanatory note giving its whole rationale. The notes, thus, are not merely informative, they are also brief critical studies which may be useful for further research on the subject.

The atlas we are presenting to the readers is the result of continued strenuous labours spread out over a period of several years. We do not, however, claim any finality about our findings. As a matter of fact, in a project like this it is most difficult to achieve definiteness about anything. Therefore, we are humble and claim no more than that an honest attempt has been made which may constitute a new vantage point from where further research may be conducted.

Before we close, we wish to place on record our deep-felt and most grateful acknowledgement of the help and guidance afforded by our revered Vice-Chancellor Sardar Kirpal Singh Narang. Without his inspiration, guidance, and material assistance, the project could have been neither undertaken nor accomplished. We are deeply sensible of the valueable contribution of S. Mehar Singh Gill to the success of this project. All maps have been drawn by him. Thanks are also due to Dr. Harpal Singh, Assistant Professor of Geography, Punjab Agricultural University, Ludhiana for providing laboratory facilities and guidance in cartographic work.

Map 1

GENERAL VIEW

THE purpose of this map is to give an overall view of Guru Nanak's travels in and outside India. Inside India he travelled as extensively as was possible in that age of difficult means of transport and communications. In his first long journey he traversed, in terms of the modern political geography of India, Bangla Desh, and Pakistan (all are taken together because geographically they have the entity of a single country), Haryana, Delhi, Utter Pradesh, Bihar, West Bengal, Orissa, Madras, Kerala, Mysore, Andhra Pradesh, Maharashtra, Gujarat, Madhya Pradesh, Rajasthan, Bangla Desh and Pakistan. The important places visited by him during this journey were Pehowa, Kurukshetra, Delhi, Panipat, Hardwar, Gorakhmata, Gola, Ajudhya, Nizamabad, Prayag (Allahabad), Banaras, Gya, Patna-Hajipur, Dacca, Dhubri, Gohati, Kamrup, Dhanasri Valley, Shillong, Silhet, Calcutta, Cuttack, Jagannath Puri, Guntur, Kanchipuram, Tiruchinappalli (Sri Rangam), Nagapattinam, Rameshwaram, Trivandrum, Bidar, Broach, Somnath, Girnar Rock, Ahmedabad, Ujjain, Chitorgarh, Ajmer, Pushkar, Mathura, Sirsa and Pakpattan. In the course of his journey the Guru also visited Ceylon. He went there from Nagapattinam and returned *via* Rameshwaram. Some important places associated with his visit are Batticaloa (then Mattiakullam), Kurukul Madap, Katargama, Nuwara Eliya, Avisvella (Sitawaka), Anuradhapura and Mannar.

The second tour, or *udasi* as it is called in Sikh religious literature,

took Guru Nanak into the interior of the Himalayan region where he visited the Kangra Valley, the Kulu Valley, the Spiti tableland, Western Tibet, Ladakh, Kashmir, and West Punjab (Pakistan). Some of the prominent places associated with this visit are Kiratpur, Mandi, Rowalsar, Jawalaji, Baijnath, Manikaran, Kulu, Mulana, Kailash Parbat, Manasarowar Lake, Gartok, Gumpu Hemus, Leh, Basgo, Skardu, Kargil, Amarnath, Matan Sahib, Anantnag, Srinagar, Baramula, Hassan Abdal (Punja Sahib of the Sikhs), Tila Bal Gudai, Sialkot, Pasrur and Saidpur.

After returning from the Himalayan tour, Guru Nanak decided to tour the Muslim countries of West Asia wearing the dress of a Muslim devotee. He travelled in Sind, Baluchistan, Arabia, Iraq, Iran and Afghanistan. According to the *Janamsakhis* of Meharban and Bhai Mani Singh his travels also took him to Palestine, Syria and Turkey. Although there is no definite supporting evidence, yet some modern writers extend the range of his travels to some countries of Central Asia as well. Some prominent places connected with this tour of the Guru are Multan, Uch, Lakhpat, Hinglaj, Mecca, Medina, Baghdad, Mashad, Herat, Kandhar, Kabul, Parachinnar and Gorakhhatri (Peshawar).

With the completion of his western tour, the Guru closed the period of his *udasis*, long missionary tours. He now threw off the *udasi's* garb that he had worn ever since he left Sultanpur to

embark upon his *udasis*, and settled down at Kartarpur on the bank of the Ravi.

The map shows only some of the places in the Punjab bearing the Guru's association, but there may be many more which have not been mentioned here, for the reason that the Guru made frequent tours, short and long, through the length

and breadth of the area. Even when he settled down permanently at Kartarpur, occasional tours were undertaken. In the course of these tours, the Guru generally followed the village routes and thus passed through numerous places which have not been recorded anywhere.

BASED ON THE EVIDENCE OF BHAI GURDAS

Bhai Gurdas holds a unique position in the history of the Sikhs. His writings, *Vars* as well as *Kabits*, traditionally, were regarded by the Fifth Master, Guru Arjan Dev, as the key to the understanding of the *Granth Sahib*, the Sikh scripture and are treated with marked respect by all scholars, Sikh and non-Sikh. He was the most erudite Sikh missionary of his time and rendered invaluable help in the preparation of the first copy of the *Granth Sahib*.

He is easily one of the first biographers of Guru Nanak; some scholars are even prepared to accept him as the first among them. His account is sketchy but extremely valuable on two grounds. First, he was born not many years after the death of Guru Nanak. No exact date is known about his birth, but it is generally presumed to be about 19 or 20 years after the death of Guru Nanak (A.D. 1539). This means that he was not far removed from Guru Nanak's period and when he grew up, there were still many people living who had set eyes on the Master. One of the most notable of them was Bhai Budha who had not only seen the Master but had received his blessings as well. Secondly, he was a real nephew of the Third Master, Guru Amar Dass and a maternal uncle of Guru Arjan Dev. His father Datar Chand of Basarke had shifted to Goindwal, the headquarters of Guru Amar Dass and it was there that Bhai Gurdas was born. Born and bred at such an important centre of Sikhism, he lived throughout his life in intimate proximity to the centre

of Sikh leadership. He was contemporary of the Third, Fourth, Fifth and Sixth Masters and was entrusted by the last three with important missionary assignments at several prominent places.

Bhai Gurdas's account of Guru Nanak's travels is contained in his first *Var*. Although he is sparing of details, he leaves the reader in no doubt regarding the far-and-wide extent of the Guru's travels. Regarding the eastward journey he writes that during it the Guru visited Hindu pilgrimage centres and had discourses with prominent leaders of Hindu thought. In the same connection he refers to the Guru's visit to Gorakhmata (modern District Nainital, U.P.) where there was a renowned centre of the *Sidh* followers of Gorakhnath. Regarding the places visited by the Guru, no specific names are given but the general observation of the author in this regard is significant. He writes that "the Baba traversed the nine regions of the earth, as far as the land stretched." This, however, is a poet's way of describing the wide extent of the travels and need not be taken too literally.

In Bhai Gurdas's account the eastward one is followed by a northward journey which lay through the Himalayas. Only one, perhaps the major, incident, that of Guru Nanak's ascending the Sumer Parbat to meet an assembly of *Sidhs* there, is described here. The details of the journey to and from the Sumer Parbat are missing. But even this single reference is significant, for the Sumer Parbat is no longer a fictitious

name. It is the Meru Parbat of the Vedas and the Puranas, which today is better known as the Kailash Parbat situated near the Manasarowar Lake, the prefix S in Sumer being redundant, as in the case of the words 'Spiti', 'Sprang'.

Then comes the westward journey to Muslim lands. Bhai Gurdas makes a specific mention of the Guru's visit to Mecca, Medina and Baghdad. Also his sojourn and discourses at Mecca and Baghdad are given at some length. Here, too, as in the case of the eastward journey, the author seeks to give the idea of the wide extent of the travels by a general observation very much similar to the one noticed earlier in the case of the eastward journey.

After his return from the Muslim lands, Guru Nanak settled down on the right bank of the Ravi at a place which he loved to call Kartarpur (City of God). Now he cast off his *udasi* garb and put on the normal clothes of a man of the world. From here again, according to Bhai Gurdas, the Guru went on a short tour through the Punjab, visiting Achal Vatala, Multan and several other places.

The evidence of Bhai Gurdas, thus, though rather brief, is of fundamental importance. He gives a broad framework of the travels which may be filled in with the help of other sources.

BASED ON PURATAN JANAMSAKHI

ONE of the oldest accounts available regarding Guru Nanak is the *Puratan* or *Walayat Wali Janamsakhi*. A manuscript of this *Janamsakhi* was taken away to England by H.T. Colebrook in 1815. It was deposited by him in the East India Company Library from where it was subsequently transferred to the India Office Library. We had almost forgotten about it till in 1872 Dr. Trumpp working on the Sikh scripture suddenly brought it to our notice. A few years later the Sikhs demanded of the Lieutenant Governor of the Punjab, Charles Aitchison, to help restore the manuscript of the said *Janamsakhi*. He obliged them by procuring a few authentic copies of the manuscript and distributing them among eminent Sikh scholars and institutions. Since then it has come to be called by the name of *Walayat Wali Janamsakhi*.

Some years later, a second manuscript of the same *Janamsakhi* was discovered at Hafizabad (District Gujranwala) which, barring a few minor textual differences, closely resembled the one procured earlier from England. Mr. M.A. Macauliffe got it printed, for which reason it is also known as *Macauliffe Wali Janamsakhi*, besides being called *Hafizabad Wali Janamsakhi*. Subsequently, Dr. Bhai Vir Singh by comparing the two, *Walayat Wali* and *Hafizabad Wali Janamsakhis*, prepared a new text which has been printed under the name of *Puratan Janamsakhi*.

On the basis of the Kaliyug Samvat given in it the date of composition of

this *Janamsakhi* has been worked out to be A.D. 1634 which falls in the period of Guru Hargobind's pontificate. The language, spellings and some of the place-names used in the work, such as Saidpur in place of Eminabad, confirm its antiquity.

The *Janamsakhi* mentions five journeys or *udasis*. The important identified places given in each *udasi* are as follows :—

First Udasi

Sultanpur, Tulamba (modern Makh-dumpur, District Multan), Panipat, Delhi, Banaras, Nanakmata (District Nainital, U.P.), Tanda Vanjara (District Rampur), Kamrup (Assam), Asa Desh (Assam), Pakpattan (District Montgomery), Kirian Pathanan (District Gurdaspur), Saidpur (modern Eminabad-Pakistan), Pasrur (Pakistan), Sialkot (Pakistan).

Second Udasi

Dhanasri Valley, sea and Singladip (Ceylon)

Third Udasi

Kashmir, Sumer Parbat and several other Parbats difficult of identification, Achal Vatala, etc.

Fourth Udasi

Mecca

Fifth Udasi (within the Punjab)

Gorakhnatri (Peshawar).

There is a mention in the *Janamsakhi* that at the end of the *udasis* Guru Nanak settled down at Kartarpur, a settlement founded by himself on the right bank of the Ravi.

Obviously, there are several shortcomings in the work. Several of the

place-names are not identifiable. Those which are identifiable are often given haphazardly, a fact which makes the task of evolving a logical scheme of travels very difficult. Then, there are wide gaps left in between which have a bewildering effect on the reader. For instance, in the westward journey there is only the mention of Mecca and nothing is given about the journey to and back

from that place.

Nevertheless, if we do not strictly go by the order in which the places have been mentioned in this *Janamsakhi* and take an over-all view, it is possible, in collaboration with other such accounts, to get a fairly good idea of the far-flung travels of Guru Nanak.

BASED ON MEHARBAN WALI JANAMSAKHI

THIS *Janamsakhi*, also one of the oldest works available on Guru Nanak and probably originating during the very period in which the *Puratan Janamsakhi* was produced, was the work of Sodhi Meharban, a real nephew of the Fifth Master, Guru Arjan Dev. He was a great scholar and his work may well be considered a fine attempt at the exegesis of Guru Nanak's teachings. On account of his close family connection with the line of the Sikh Gurus, and his deep understanding of Sikh religion, his account of Guru Nanak has a unique importance. Historically, too, it may be ranked higher than the *Puratan Janamsakhi* whose obscure authorship renders it impossible to verify the credentials of its author.

This *Janamsakhi* has devoted greater attention and space to the exposition of Guru Nanak's message than to the account of his travels. All the same, the information furnished in it regarding the Guru's journeys is extremely valuable. Most of the places mentioned are identifiable and the order of their being visited is by and large plausible and logical except at two or three points such as in the case of Ajudhya and Bikaner.

The *Janamsakhi* starts the eastward journey (*Purab di Udasi*) from Sultanpur as does the *Puratan Janamsakhi* but unlike the latter, it shows the Guru proceeding direct from here to Panipat, Delhi and Hardwar and not *via* Tulamba which is less plausible for the reason that this renders the journey circuitous for no obvious purpose. The other

places visited during this *udasi*, as given in this work, are Prayag (Allahabad), Banaras, Patna-Hajipur, Ajudhya, Puri (Jagannath), Rameshwaram Setbandu, Ujjain, Bikaner, Surashtar, Junagarh, Mathura and Kurukshetra. There are two important points to be noted here. One is the omission of visits to the areas of Bengal, Assam and Ceylon. In the case of Ceylon, however, a vague hint is given in the *Janamsakhi* which may be interpreted as a reference to that country. No such hint is available with regard to Bengal and Assam. The other point is the treatment of the eastward and southward journeys as a single unbroken *udasi*, which is quite plausible keeping in view the number of years (twelve) involved in completing it.

Similarly, the northward and westward journeys have been combined and shown as one uninterrupted *udasi*. But here the justification seems doubtful, because after the completion of the journey to the Himalayan region, the Guru is shown as returning to the Punjab before proceeding on with his westward journey.

The northward journey is, however, very briefly given and there is mention only of a visit to the Sumer Parbat. But the case of the westward journey is different. It has been shown to cover Multan, Hinglaj (Baluchistan), Mecca, Sham (Syria), Rum (Turkey), Kabul (Afghanistan), Peshawar (Gorakh-hatri), Tila Bal Nath (District Jehlum) and Talwandi (modern Nankana Sahib). But

as the account goes, the Guru did not stop at Talwandi for long. From there he proceeded to Kartarpur, a new settlement founded by himself for his permanent residence on the right bank of the Ravi. While at Kartarpur he visited

Pakpattan, Dipalpur (District Montgomery), Pakhowal (District Montgomery), Shergarh (also Montgomery District), Kanganpur, Chuhnia and Kasur (all in modern District Lahore) and Pakhoki (modern District Gurdaspur).

BASED ON BALA JANAMSAKHI

THE Bhai Bala *Janamsakhi* is the best known as also the most popular of all the *Janamsakhi* traditions. It surpasses all corresponding traditions in the graphic description of the early life of Guru Nanak, for instance, with regard to his love for his sister Nanki, his betrothal, his marriage, his parents-in-law's utter dismay after the Guru resigns his appointment at Sultanpur and decides to become an *udasi*. The style of writing is conversational. Another remarkable feature of the *Janamsakhi* is that the Guru has been shown here travelling not, as ordinary mortals would, by traversing the land assiduously but by miraculous flights from one place to another.

This *Janamsakhi* is a mid-seventeenth century work. The earliest available copy of it which has been recently discovered from the house of one Pyare Lal of Delhi, a migrant from West Punjab, is dated 1715 Bikrami (A.D. 1658). This is, however, a transcript copy of an earlier work which might have been produced some years before, but judging on the basis of its internal evidence that earlier work, too, might not be older than the forties of the seventeenth century. The popular tradition ascribing it to Guru Angad Dev who got Bhai Bala Sandhu of Talwandi, who is reported to have accompanied Guru Nanak on his travels, to narrate his account to Bhai Paira Mokha of Sultanpur is most probably a myth.

The account of Guru Nanak's travels as given in this *Janamsakhi* is not *udasi*-wise as we find in the case of other extant traditions, nor are the places of

visit mentioned in any particular order. Perhaps the haphazard order of places suited the author's purpose nicely if only for the reason that it brought out more clearly the supernatural aspect of the Guru's travels.

A large number of the places mentioned here are still not identifiable. It is possible that some of them may be identified sooner or later whereas some others may remain unidentified for good. The most notable of the identifiable places are as follows :

Sultanpur, Eminabad (modern District Gujranwala), Talwandi (Nankana Sahib), Delhi, Dacca (Bangladesh), Kamrup (Assam), Singladip (Ceylon), Patna, Mecca, Medina, Himachal Parbat, Sumer Parbat, Setbandu, Rameshwaram, Achal Vatala (modern District Gurdaspur) Kurram Valley (Parachinnar), Kandhar, Kabul, Tila Bal Gudai, Pakhoki, Kurukshetra, Uch, Pakpattan, and Kartarpur.

The haphazard way in which these places have been mentioned above represents, indeed, the manner of their being given in the *Janamsakhi* itself. Obviously, it detracts from the historical value of the account. But merely on account of absence of any particular geographical order we must not reject the evidence outright as being of little historical significance, because all or most of these places are found in other *Janamsakhis* as well and hence they can, if supplemented from other sources, yield useful information which may help us in preparing a fairly reliable atlas of the Guru's travels.

TRAVELS IN THE PUNJAB

THE Punjab signifies a geographical rather than a political unit. Geographically, it has an identity of its own having the Jamuna River on the east, the Suleman Range on the west, the great Himalayas on the north and Sindh and Rajputana on the south—the Land of Five Rivers or the Saptsindhu of remote historic times. Politically, it has seldom known unity, right from the earliest times down to the present day. During the period of Guru Nanak, it had three broad divisions: Multan, Lahore and Sirhind.

For our purpose here we have taken the geographical Punjab for some obvious reasons. Guru Nanak was born at Talwandi (West Punjab), was married at Batala (Central Punjab) and did service at Sultanpur (also Central Punjab but nearer East Punjab). Thus during his early life, he had to travel frequently between Talwandi, Batala and Sultanpur. When he became an *udasi* and set out on long travels, after each *udasi* he returned to the Punjab and passed some time there before undertaking the next. After the long travels were over, he settled down permanently at Kartarpur, a new place of his own making on the right bank of the Ravi. From here, too, occasionally he went on short tours, which fact is evidenced by the *Vars* of Bhai Gurdas and various *Janamsakhis*.

Below is a list of the several places in the Punjab which have been associated with Guru Nanak.

Delhi, Panipat, Kurukshetra, Pehowa (near Kaithal, District Karnal), Karra (also District Karnal), Kiratpur, Sirsa, Uch, Pakpattan, Dipalpur, Multan, Tulamba, Kanganpur, Satghara, Kasur, Lahore, Talwandi, Sultanpur, Verowal, Achal, Batala, Kartarpur, Pasrur, Sialkot, Tila Bal Gudai, Hassan Abdal, Peshawar (Gorakhhatri), Mulana (Kurram Valley).

This list has been prepared on the basis of the sources discussed in Notes 2 to 5. As the authors of these sources were all Punjabis, their information regarding the Guru's travels in the Punjab is naturally more authentic and reliable. Apart from their personal knowledge of many of these places, they must have received valuable information from the local Sikhs and *Sangats* who made frequent visits to the headquarters of Guru Nanak's successors. Even so, it is possible that some of the less-known places may have escaped their notice and hence could not find place in their lists.

If these sources have erred, it is mainly with regard to the timing of visits to the various places. The diversity of accounts indicates that no sure or completely dependable information was available to them on this important aspect.

FIRST UDASI FROM SULTANPUR TO JOSHI MATH

THE *udasis* of Guru Nanak began with his resigning his service at Sultanpur following the bestowal of the Divine Commission upon him.

His first *udasi* was eastward. According to Meharban, the Guru immediately turned east and proceeded to Delhi from where he went to Hardwar. According to the *Puratan Janamsakhi*, before turning east, the Guru went to Tulamba (modern Makhdumpur, Pakistan) where he met Sajjan Thag and weaned him from his evil ways. It was after this that he went to Panipat and Delhi. Bhai Gurdas gives no specific information about it but throws a broad hint that the Guru set out towards the east from Sultanpur. The *Bala Janamsakhi* informs us that before leaving the central Punjab the Guru first went to Eminabad and then to Talwandi. Following the general trend of the writers, we may accept the view that the Guru, when he left Sultanpur, straightway marched eastward and that the visits to Eminabad and Tulamba came off much later.

After starting from Sultanpur the first important places visited by Guru Nanak were Karra, Pehowa and Kurukshetra. At all these places there are old historical gurdwaras commemorating the visit of the Guru. This furnishes good enough evidence regarding the matter. Moreover, we find some support for this view in Bhai Mani Singh also. No other account,

however, mentions the Guru visiting these places at this time, although some of them agree that Kurukshetra was visited by him while returning from the south. We are, however, of the opinion that while proceeding towards Panipat and Delhi, Guru Nanak could not have omitted to visit such an important centre of pilgrimage as Kurukshetra on the way, the visits to Pehowa and Karra being necessary corollaries to his visit to Kurukshetra. But this is not an argument against the possibility of another visit to the place at a later stage.

The next place visited was Panipat where the Guru had a meeting with Sheikh Edul Kabir (d. 1540 A.D.), a successor of Sheikh Sharaf-ud-Din Bu Ali Qalandar (d. 1325 A.D.), a renowned Sufi of his days. Sheikh Edul Kabir was also known as Sheikh Tahir, or Tatiyar as the *Puratan Janamsakhi* has put it.

After Panipat the Guru visited Delhi and stayed at a place called by the name of Majnu da Tilla. This Majnu was a pious *fakir* of some reputation. The place is on the right bank of the river Jamuna and is now marked by a grand gurdwara where thousands of Sikhs throng every year on the occasion of Baisakhi.

From Delhi the Guru proceeded to Hardwar. The *Puratan Janamsakhi* makes no reference to this place and mentions the Guru going straight to Benaras, but the account of the *Meharban*

Janamsakhi that from Delhi he went to Hardwar is more plausible.

After staying at Hardwar for some time he proceeded to Kotdwar and from there onward to Pauri (Srinagar, District Tehri-Garhwal). Pandit Tara Singh Narotam, the author of *Guru Tirath Sangreh*, writes that at these places there are historical gurdwaras associated with the memory of Guru Nanak's visit. From Pauri the Guru marched towards Joshi Math and on the way visited the famous

Hindu pilgrimage centres of Kedar Nath and Badri Nath. The Guru took the well-known pilgrims route which was perhaps the only link then available between the districts of Tehri-Garhwal and Almora. Considering the Guru's visits to Hardwar, Kotdwar and Pauri on the one end and Retha Sahib and Gorakhmata on the other, it seems both natural and logical that the Guru would have made his journey by this very difficult but well-known old route.

JOSHI MATH TO BENARAS

FROM Joshi Math the route lay through the Antra and Lepu La Passes to the Kali River, also called the Sarda and then proceeded along this river towards Almora. The Guru probably followed this route and reached a centre of *Jogis* in the vicinity of modern Durga Pipal. This place is 33 miles east of Haldwani. There is a tree of sweet walnuts there which, according to the Sikh tradition, were sweetened by the supernatural power of the Guru. The gurdwara marking the sacred spot where the Guru stayed is now reverentially called Retha Sahib.

From Retha Sahib Guru Nanak descended into the Tarai area and wending his way along the Deoha stream arrived at a place which was then called Gorakhmata, being a centre of Sidh-Jogis named after the founder of their order, Gorakhnath, at a distance of 30 miles from Retha Sahib. Here he had a long discourse with Sidhs on matters of religion and metaphysics.

Meharban and Bala make no mention of the visit to Gorakhmata, but this omission need not be given much weight, because the visit is strongly entrenched in the Sikh tradition and is explicitly mentioned in the *Vars* of Bhai Gurdas and the *Puratan Janamsakhi*. The latter puts it after Benaras implying thereby that the Guru came to Gorakhmata from Benaras. The local tradition of the place, however, is that the Guru reached there from the northern side after passing

through mountains and that his visit to Gorakhmata was preceded by his visit to Retha Sahib. This is possible only if the view put forward here that the Guru from Hardwar went to see the sacred places of Badri Nath, Kedarnath and Joshi Math and from there descended by the pilgrims route which passed through Gorakhmata is accepted.

From Gorakhmata Guru Nanak took a southerly route which brought him to Tanda Vanjara, the home town of some traders. The place is now situated in the District of Rampur. From there travelling in the south-eastern direction the Guru reached Gola, a sacred place of Hindus in the modern District of Kheri. 22 miles north-west of modern Lakhimpur, Gola stood on the bank of the Ganga.

At a short distance from Gola was flowing the Ghagara River which provided the most convenient route for Ajudhya (Ayodhya). Possibly, the Guru took a boat from here and reached Ajudhya, a very old centre of pilgrimage of Hindus—the birth-place of Lord Rama. Bhai Kahn Singh Nabha refers to an old historical gurdwara at this place marking the memory of the Guru's visit. The *Puratan* and *Bala Janamsakhis* make no reference to Ajudhya. Bhai Gurdas is also vague. Only Meharban makes a definite mention of it, and this evidence has been accepted because it is supported by the local tradition. However, Meharban places the visit to Ajudhya after his visit to Patna-Hajipur. This seems rather unlikely, though the

possibility is not ruled out absolutely. A more plausible view is that Ajudhya was visited while the Guru was proceeding towards Benaras from Gorakhmata.

From Ajudhya Guru Nanak marched forward and reached Tanda, another town of traders (District Faizabad), which constituted an important ferry in those days. From here he proceeded via Singholi to Nizamabad (modern District Azamgarh). At this place again there is a historical gurdwara marking the memory of the Guru's visit.

From Nizamabad the Guru proceeded to Prayag (Allahabad), about 90 miles

from here. The *Puratan Janamsakhi* makes no mention of it, but Meharban gives a definite reference which is further supported by the internal evidence of one of the Guru's own hymns. Even otherwise, it is unthinkable that while on the way to Benaras the Guru should have omitted such an important place as this. The Purani Jhusi, a place near the Tribaini Sangham of Prayag, has a long standing local tradition connected with the Guru's stay there. From Jhusi he proceeded to Benaras, 89 miles from Prayag, by a road which lay along the left bank of the Ganga.

BENARAS TO DHUBRI

AT Benaras Guru Nanak probably had a long stay. During his stay there he resided in the Kamchha area at a short distance from the Benaras Railway Station, where there is an old historical gurdwara marking the memory of his visit.

From Benaras two routes went to Hajipur-Patna: one *kacha* route lay along the bank of the Ganga and the second proceeded there via Gaya. There being an old historical gurdwara at Gaya in memory of Guru Nanak's visit, we may safely say that the Guru took the Gaya route, it being probably the better of the two; may be even for the reason not an unimportant one for a traveller like Guru Nanak—that he wanted to visit Gaya on the way to Patna because Gaya was an old famous centre of pilgrimage of the Hindus and the Buddhists.

From Gaya a *kacha* road led to Hajipur and passed through the place where later on the modern city of Patna grew up. When the Guru reached there, there were only the ruins of the ancient city of Patliputra and no living town existed except Hajipura on the northern bank of the Ganga, situated at the confluence of the Gandak and the Ganga. At Hajipur there is an old gurdwara standing in memory of the Guru's stay.

From Hajipur the Guru proceeded by the river route or by the route along the bank of the river and reached Kantnagar (modern District Purnea) via Mongyr and Bhagalpur. Kantnagar has an old gurdwara commemorating the stay of the Guru. From there the Guru reached the town of

Malda which was situated at the confluence of the Ganga and the Mahananda and was reputed as a Sufi centre. The tradition has it that a local merchant of Malda rendered great service to him, for which he received the Guru's blessings. The Guru also had here a discourse with some local Sufi saints. From this place onwards there are two possibilities: (1) he took the road, subsequently called after Sher Shah Suri, leading to Sunargaon via Maksudabad and reached Dacca; (2) he travelled north and passing through what we today call north Bihar and north West Bengal reached the town of Dhubri in Kamrup. In all probability, it was the second course which was followed by Guru Nanak. We have four reasons for holding this view. Dhubri where subsequently Guru Tegh Bahadur raised a platform in the hallowed memory of Guru Nanak's visit, was in Assam probably the first important place which was visited by Guru Nanak. As this place is and was situated on the right bank of the Brahmaputra River, the likelihood is that the Guru arrived there from the west and not from the south, i.e. from the side of Dacca. Secondly, for a traveller desiring to tour the region of Assam, as the Guru was, the Dacca route was much longer, circuitous and perhaps also unnatural. Thirdly, the northerly route is marked by many old historical gurdwaras bearing association with Guru Nanak and Guru Tegh Bahadur. Fourthly, when later on Guru Tegh Bahadur proceeded to Assam, he, too, followed the northerly route.

TRAVELS IN KAMRUP AND ASA DESH (MODERN ASSAM)

AT the time of Guru Nanak's visit the modern State of Assam had two broad divisions with the Barna, a tributary of the Brahmaputra River, as the dividing line between the two. The region to the west of the Barna was called Kamrup and comprized the modern districts of Goalpara, Kamrup, Gangpur and Cooch-Bihar. To the east of the Barna lay the Asa Desh mainly peopled by the Ahom tribe, an offshoot of the Shan tribes. Hieun Tsang calls the entire area by the name of Kamrup. The name Asa Desh appeared subsequently from the Ahoms carving out an independent kingdom of their own in the eastern parts of the area. The *Puratan Janamsakhi* shows a clear awareness of the political division by dealing with Kamrup and Asa Desh separately.

Guru Nanak's visit to Assam has aroused some controversy recently—it has been questioned by some writers. But the tradition is very strong among the Sikhs. Meharban makes no mention of it but the *Puratan* and *Bala Janamsakhis* both make definite references to it. Bhai Gurdas's reference, though vague, also seems to lend support to it. Hence we have rejected the criticism and accepted the prevailing view regarding this matter.

Dhubri is the chief town of the modern Goalpara District. After a short stay at Dhubri the Guru proceeded along the Brahmaputra River on to Kamrup, a place near the modern town of Gauhati.

After passing through the land of

tantrism, which then Kamrup was, the Guru by the same river route entered Asa Desh which was at the time being ruled by Raja Swarg Narain (A.D. 1497-1593), a descendant of Samundar, the first known ancestor of the Ahoms.

Continuing his journey up the river Brahmaputra the Guru arrived at the place called Golaghat which is today the tehsil town of District Sibsagar in the extreme east of Assam. The town was situated on the eastern bank of the Dhanasri River. Here he entered the Dhanasri Valley, called after the river of the same name flowing in the area. A tributary of the Brahmaputra, this river rises in the Naga Hills and going ahead forms the present-day boundary between the Districts of Sibsagar and Nowgong. The *Puratan Janamsakhi* has included the Dhanasri Valley in the second, that is to say, the southern *udasi* and seems to place it somewhere in central India. But this does not seem to be correct, as there is no such valley in central India. Moreover, the presence of cannibals in the Dhanasri Valley of Assam bears out the reference in the *Puratan Janamsakhi* to Guru Nanak's confrontation with man-eaters in this area.

From the Dhanasri Valley the Guru retraced his steps by the same river route as he had followed during his upward journey. At a point near Gauhati he changed his route and went to Shillong and then, via Jowai and Jainti Hills, proceeded to Sylhet, another great Sufi centre

of the area. At Sylhet (now in Bangladesh) there is an old gurdwara in memory of Guru Nanak's visit to the place, a reference to which is found in Tara Singh Narotam's *Guru Tirath Sangreh*.

In the Sylhet area the Surma and Barak rivers provided the most convenient mode of travel. It is probable that the Guru might have travelled by boat and come down to Dacca first by the Surma and then by the Barak River. But there is also another possibility that from Sylhet the Guru travelled down to Chittagong which being the only important port of the region was closely linked up with the interior. Between Sylhet and Chittagong there was a much-frequented road. The Guru might have travelled by this road while going to Chittagong. It is also possible that he might have visited some small islands situated there such as Sondwip on this occasion. From here he travelled upward to Dacca by boat, because Dacca was, as it is today, easily accessible from the sea. This second possibility has been accepted here as

being the more likely of the two for the reason that a letter, *Hukamnana*, of Guru Tegh Bahadur refers to the *sangat* of Chittagong, which, apparently, was in existence before his time.

Dacca, then, did not have the political importance which it now enjoys. It was not the capital of the province then and was mainly known for the temple of the Dhakeshwari Goddess to whom perhaps it owes its name. The Guru stayed at the site of the present-day Rare Bazar. The tradition of the Guru's stay is still current there. An old local well is also associated with Guru Nanak's visit.

There was little knowledge of the visit of the Guru to Dacca until G.B. Singh brought to light some of the local traditions having a bearing on this aspect. Recently, a doubt has been raised by Dr. A.C. Banerji in regard to this matter. We have, however, accepted the validity of the visit because apart from the local tradition it finds support in the *Bala Janamsakhi* and the *Vars* of Bhai Gurdas.

FROM DACCA TO CEYLON

STARTING from Dacca Guru Nanak took the road leading to Jagannath Puri. On the way he passed through Calcutta and Cuttack. In the beginning of the sixteenth century Calcutta was no more than a big village noted chiefly for its temple of Kali Goddess. Tara Singh Narotam in his book *Guru Tirath Sangreh* writes that there used to be an old gurdwara at this place marking the memory of the Guru's visit. According to the prevalent local tradition, that sacred spot is on the Harrison Road. Similarly, there is a strong tradition of Guru Nanak's going to Cuttack. Bhai Vir Singh refers to an old gurdwara at the place bound up with this local tradition.

From Cuttack the Guru took the pilgrims' route to reach Jagannath Puri. The visit to Puri is almost universally accepted. Both Puratan and Meharban *Jadamsakhis* mention it. The biography of Chaitanya Mahaprabhu by Ishwar Dass confirms it by saying that Guru Nanak and Chaitanya met at the historic temple of Puri and performed a joint *kirtan* service. The presence of a small gurdwara at this place commemorating the Guru's visit is another supporting evidence.

After a short stay at Puri, the Guru probably returned to Cuttack in order to resume his southward journey. According to the Puratan version the Guru ended his first *udasi* with the visit to Puri and returned to the Punjab and it was only after some time that he set out on his second or southward *udasi*. The Meharban version, however, is different and treats

of the eastern and southern journeys as constituents of a single *udasi*, which seems more plausible for two reasons. One, if the Guru returned from Puri, he must have visited some important places on the way back, but surprisingly the Puratan account makes no such mention at all. This makes the Puratan view rather doubtful. Second, the geographical location of Puri is such that if the Guru had a southern journey in mind (he did have it for all we know), he would prefer to start from there rather than come back all the way to the Punjab and start from here.

From Cuttack the Guru took the route leading towards Kanchipuram. On the way he happened to pass through Guntur, an important town of the present-day Andhra State. The evidence of his visit to Guntur is the presence of an old gurdwara there in the name of Guru Nanak. Starting from here, the Guru reached Kanchipuram (Kanjivaram), a famous centre of Hindu pilgrimage 45 miles south of the present city of Madras. At this time, Kanchipuram was in the Vijayanagar Kingdom and was noted for its splendid temples of Shivji and Vishnu.

Resuming his southward journey the Guru next arrived at Tiruvannamalai (District South Arcot), a place where several routes from the west joined the main road leading the to south. This was also a sacred spot sanctified by the traditions of Shivji and his consort Parvati. The memory of the Guru's visit to the place is marked by the existence of an

old gurdwara.

From here the Guru proceeded on to Tiruchchiruppalli (old Trichnappalli) and paid a visit to the historic temple of Sri Rangan built on the island formed by the Cauvery and Coleroon rivers. It was here that Ramanuj, the famous saint of the Deccan, had settled down towards the end of his life. According to a tradition, there used to be a gurdwara there in the name of Guru Nanak. It is believed that this sacred shrine now has disappeared for lack of repair.

From Tiruchchiruppalli the Guru sailed down the Cauvery River and reached Nagapattinam, a very old port of South India. This port had developed for many centuries now close sea-contacts

with Trincomalee, a Ceylonese port on the eastern coast of that island and sailing boats plied frequently between the two places. Trincomalee had a famous Hindu temple which was later on pulled down by the Portugese. A little to the south of Trincomalee was another port called Mattiakulam or Madakulapa, which was subsequently rechristened by the Dutch as Baticaloa or Batticaloa. This port and the area behind it was under the influence of Hindu or Tamil Hindu culture. It was here, as the tradition goes, that *Lanka* was burnt by Hanuman. In all probability, Guru Nanak proceeded to Ceylon from Nagapattinam and Batticaloa was the first important place of his stay in the island.

TRAVELS IN CEYLON

THE visit of Guru Nanak to Ceylon has been argued both for and against with almost equal fervour, but the weight of the argument is in favour of the visit having taken place. The evidence of the well-known writing *Hakikat Rah Mukam Raje Shivrabh Ki* (story of the route leading to Raja Shivrabh's place) is not of much use except for that it points to the prevailing belief of Guru Arjan's period about Guru Nanak's visit to Ceylon. Some other sources, however, are of great help in this connection. All the Janamsakhis except that of Meharban have mentioned the visit. Even the Meharban account may not be considered an undubious exception, because it contains a reference to an unknown country which may be interpreted to mean Ceylon. Gyani Gyan Singh, a late nineteenth-century Sikh writer, has also accepted the validity of the tradition and given Mattiakullam as a place of the Guru's visit. Dr. Kirpal Singh of our Department, who was specially deputed by the University to investigate the matter on the spot, has discovered, 12 miles south of Batticaloa (old Mattiakullam), a place called Kurukal Madap enshrining the memory of the visit, some four hundred and fifty years ago, of a Sidh Baba. This tradition may be identified with Guru Nanak who visited Ceylon approximately the same number of years ago. At the time of the International Seminar organized by the Punjabi University in connection with the 500th Birth Anniversary of Guru Nanak in 1969, Dr. W. S. Karunaratna, Assistant Director,

Archæological Department, Colombo presented a paper in which he announced the recent discovery of an inscription giving an account of a dialogue between the then Raja of Kotte and one Jnanakacharya. According to the author of the paper, this great man was the same as Nanakacharya or Guru Nanak. One strong reason that we feel inclined to accept his view is that the views of this holy man regarding the Supreme Being, idol-worship and caste system were exactly the same as those of Guru Nanak.

After staying for sometime at Kurukal Madap, the Guru started in the southerly direction and reached Katargama, a place of pilgrimage situated in the extreme south-east. Situated on the Manak Ganga, Katargama was a Hindu *Tirth* having many sacred traditions associated with Shivji's son Katargama. From here Guru Nanak proceeded to Sitawaka (called Avisvella these days) via Badulla and Nuwara Eliya. The latter place is also called Sita Eliya from the tradition of Sita having spent her period of captivity here. Sitawaka finds a mention in the aforementioned *Hakikat Rah Mukam Raje Shivrabh Ki*. At the time of Guru Nanak's visit, this place was in the Kotte Kingdom of Raja Dharam Prakarmabahu IX. The inscription discovered by Dr. Karunaratna in the famous museum of Anuradhapura furnishes a brief account of the events at the court of this ruler in which Jnanakacharya (Guru Nanak, took a leading part.

Starting from Kotte the Guru reached Anuradhapura, a capital town of Ceylon in olden times. Continuing his journey he reached the port of Mannar near the modern town of Talaimannar. The whole of this area through which the Guru had

to travel was notoriously draught-stricken and the people had to depend upon whatever little water was available in the tanks purposefully built for storing rain water.

FROM CEYLON TO UJJAIN

AT Mannar Guru Nanak left Ceylon and sailed for Rameshwaram which was only 20 miles from there. On the way he passed through Setbandu which, according to the Hindu tradition, was constructed by Shri Ram Chander at the time of his attack on Lanka (Ceylon). Muslims call it by a different name, Adam's Bridge.

At Rameshwaram there is an old gurdwara enshrining the memory of Guru Nanak's visit. It is called Nanak Udasi Math Gurdwara.

Resuming his journey, the Guru proceeded to Trivandrum via Ramnad-puram. On the way he passed through the places called Palam and Kottayam. According to the Sikh tradition there used to be a gurdwara of Guru Nanak situated midway between the two places and was called after both the places by the name of Palam-Kottayam or Palliam Kottai Gurdwara. At Trivandrum he visited the famous Hindu temple of Anantpuram.

Starting from there Guru Nanak took a northerly route and passing through the Nilgiri Hills proceeded on to Bidar. Bidar in those days was an important town being the capital of one of the off-shoots of the Bahmani Kingdom. At the place where the Guru stayed during his brief sojourn, a historical gurdwara stands now. It is believed that this site was then in a groove of trees outside the town of Bidar.

From Bidar the Guru continued his northward journey and at a distance of

one hundred and seventeen miles arrived at Nader which today is recognized as one of the most sacred centres of Sikhism. Generally, in the public memory it is associated with Guru Gobind Singh only, but the place also has an old gurdwara of Guru Nanak in memory of his visit to the place. This gurdwara is now called Gurdwara Mal Tekri.

After a brief stay here the Guru resumed his journey. Travelling in the north-westerly direction and possibly via Deogiri or Daultabad he came to Baroach, a famous port of those days situated at the mouth of the Narmada River. Outside the Baroach Railway Station there is an old gurdwara called Nanakwari which reminds us of the Guru's visit to the place. This gurdwara enjoys an old annual *jagjr* of Rs. 75/-, which was granted by the British in the eighteenth century—a fact which also points to its historicity. In the light of this Baroach tradition and in view of his wide travels in the land of Surashtra we are of the opinion that from Baroach the Guru journeyed to what we today call Gujarat-Kathiawar.

Probably, for his onward journey, the Guru took the sea route and reached Parbhaspatan (modern Veraval) from where he went to have a look at the Somnath Temple which was not very distant from there. It is believed that he also availed himself of the opportunity to see the Temple of Dwarka which was to the west of the Somnath Temple. After this he proceeded to the Girnar Rocks and is believed to have travelled around them.

We have a definite mention of these travels in the land of Surashtra in the *Janamsakhi* of Meharban. A local tradition of the Girnar Rocks also contains a reference to Guru Nanak's visit to the place. Similarly, another local tradition says that at Junagarh, only 10 miles from the Girnar Rocks, there used to be a gurdwara in the name of Guru Nanak. This gurdwara does not exist now.

From the Girnar Rocks (Junagarh) the Guru set out for Ujjain and on the way probably passed through Ahmedabad and Indore. Ujjain, Indore and Ahmedabad being principal centres of trade and commerce, there was a popular commercial route linking the three places with each other and with the important coastal towns of Surashtra.

FROM UJJAIN TO MATHURA

ACCORDING to the Meharban tradition, Guru Nanak visited Ujjain and stayed near the famous Bharthari Cave of Ujjain. This city was an old place of rich historical traditions. Maharaja Vikramaditya who gave India her Bikrami Samvat still in vogue in the country had his capital at Ujjain. Similarly, Raja Bharthari Hari who renounced the world and turned a Yogi, belonged to this city. There used to be here a famous temple, the Temple of Mahakal, veritably the patron-deity of the city.

Resuming the journey from Ujjain, Guru Nanak proceeded to Chittorgarh and from there on to Ajmer. Ajmer was noted for the Pushkar Lake considered most sacred by the Hindus, and for the Dargah of the renowned Chishti saint, Muin-ud-Din. According to the Sikh tradition there used to be a gurdwara at the Pushkar Lake in memory of the Guru's visit.

From Ajmer the Guru, probably via Amber (modern Jaipur), marched on to

Mathura, an ancient centre of pilgrimage of the Hindus. Hieun Tsang found it a Buddhist centre with about two thousand Buddhist monks and nuns living in as many as twenty monasteries. By the time of Guru Nanak's visit, it had changed into a Hindu centre and was a major seat of the Vaishnavite Hindu faith centring round the worship of Radha and Lord Krishna. During the period of Guru Nanak, some of its old temples were destroyed by Sikandar, a Lodi Afghan ruler of Delhi and Agra and a contemporary of Guru Nanak.

According to the Meharban version Guru Nanak visited the Keshva Temple of Mathura. Later on, this temple was destroyed by Emperor Aurangzeb as part of his campaign against the Hindus.

From Mathura the Guru set out for the Punjab. Agra was then the capital of the Afghan kings and hence was the principal city of north India. But we do not know for certain whether the Guru visited Agra or not.

MATHURA TO TALWANDI

FOR the early part of the Guru's homeward journey from Mathura we are rather in the dark, because neither any written record nor any local tradition enlightens us about the route by which he returned to the Punjab. One possibility, accepted by some writers, is that he first came to Delhi and then passing through the present-day Haryana proceeded to Sultanpur on his way to Talwandi. At Delhi there are two gurdwaras, Majnu Tilla and Nanak Piao, connected with his visit. So there is no doubt about his visit to Delhi. But we have already mentioned one visit of his to the place. Whether or not he paid a second visit to it is not known. Perhaps, an equally good possibility is that the Guru took a slightly southerly route passing through Rewari, Hissar and Sirsa. At Sirsa recently a place has been discovered marking the memory of the Guru's stay. Here he stayed with a Muslim *fakir* outside the town, and one of the walls of a house near it still bears the inscription *Chilla Baba Nanak*.

Taking the route which connected

Sirsa with Pakpattan and then led on to Dera Ismail Khan and Mankera Guru Nanak proceeded to Pakpattan famed for the Dargah of the Chishti saint, Farid Ganj-i-Shakkar. This place was on the right bank of the River Satluj. Baba Farid, as the founder of the Pakpattan Dargah was called, belonged to the thirteenth century, but the institution founded by him was still very popular on account of the piety of his successors. When Guru Nanak visited Pakpattan, one Sheikh Brahm (Ibrahim) was on the *gaddi* of Baba Farid and was also known as Baba Farid. Guru Nanak developed intimate relations with this holy man and never missed an opportunity to meet him whenever he happened to be passing this way.

From Pakpattan Guru Nanak travelled on to Dipalpur and from there to Chunian en route to his home town, Talwandi.

The *Puratan Janamsakhi* says that he returned to the Punjab after twelve long years.

SECOND UDASI

FROM SULTANPUR TO SUMER PARBAT (KAILASH)

MAPS 16 and 17 are concerned with Guru Nanak's travels in the Himalayas. The Janamsakhis and Bhai Gurdas mention only the visit to Sumer Parbat and are reticent about the route by which the Guru went there or returned from there. The Bala version has solved the problem by the ingenious device of miraculous flights by the Guru. So to solve this difficult problem we have been left with no choice except to rely on the local tradition. Fortunately for us, there is plenty of local tradition available in the area to help us work out a somewhat plausible itinerary. After a brief stay at Talwandi, the Guru set out for Sultanpur. On the way the first important place he came to was Lahore. His visit to Lahore is given practically in all the Janamsakhis. There are two gurdwaras associated with his stay there—one near the modern Badami Bagh and the other in the Chohatta Bazar Jawahar Mal.

From Lahore onwards he happened to pass through Ghawindi, Khalra and Patti (modern District Amritsar). Patti was an old town, as it finds a mention in the account of Hieun Tsang. When the Guru visited the place, it was known as Patti Haibat Khan, because a chief of that name had taken special pains to develop it into a populous centre. Both at Ghawindi and Khalra there are places marking the memory of the Guru's visit.

Continuing his journey, Guru Nanak crossed the river Beas at the site of Goindwal, a well-known ferry of those

days and proceeded to Sultanpur to see his sister Nanaki.

From Sultanpur he entered upon his second *udasi*. After leaving Sultanpur he passed through the areas of Jullundur and Hoshiarpur and crossing the river Satluj reached the *Mukam* (abode) of Pir Budhan Shāh. At the place where he stayed grew up later on the *basti* (settlement) of Kiratpur. This was founded by Guru Hargobind, the Sixth Master of the Sikhs. In honour of the Guru's visit to the place there stands a memorial there called Charan Kanwal Gurdwara.

At Kiratpur the Guru entered the hilly region and proceeded to Bilaspur, the headquarters of the Kahlur Raja. Continuing his journey he reached Mandi via Suket. Mandi had great importance being the confluence point of several hill routes converging from diverse directions. At a distance of ten miles from Mandi was the famous *Kund* (tank) of Skand Dhara called Rawalsar. The Guru went there and after that proceeded to Jawalaji now situated in Tahsil Gopipur of District Kangra. After seeing the ever-bright flame (*joti*) of the temple there, he travelled on to Kangra via Nadaun. From there he proceeded to Baijnath which was then called Kirgram. Kir was the name of a tribe which had at one time established its ascendancy over this area. The tribe was now in a state of decadence and its chief was a tributary of the Kangra ruler.

From Baijnath a route led through the Dulchi Pass to Kulu. While on the way to Kulu, Guru Nanak paid a visit to

a place called Manikaran. At this place there is an old gurdwara marking the memory of his visit. One of the local traditions says that the hot springs on which now depends the whole domestic economy of the people of the place, were brought into existence by Guru Nanak's blessings.

From Kulu a route led into the Spiti territory through the Hamtu Pass. Guru Nanak took this route and entered the Valley of Spiti through the Hamtu or Chandarkalan Pass situated 25 miles east of the better-known but much more difficult Rohtang Pass. On the other side of the Chandarkalan Pass, there is an old village called Mulana. The Guru stayed there for some time, which fact is confirmed by a strong local tradition. Some sacred relics of the Guru are

reported to be preserved and worshipped by the people of the village.

The eastern side of Spiti borders on West Tibet. Passing through the Shipki Pass the Guru was able to enter Tibet and then proceeded along the Satluj River on to the Manasarowar Lake and the Kailas Parbat, the prevalent name of the Sumer Parbat. While moving about the area, the Guru came across a few groups of Sidh-Naths and had detailed discourses with them on topics of mutual interest.

The visit to the Sumer Parbat is mentioned in Bhai Gurdas and all the Janamsakhis.

Images of Guru Nanak are said to be present in some of the temples of this area.

FROM SUMER PARBAT TO TALWANDI

HAVING a close round of the area of the Sumer Parbat, Guru Nanak turned north-west and after passing through Gartok and Rudok entered Ladakh through the Chasul Pass.

From the Chasul Pass the Guru came to Upshi and then traversing a distance of 20 miles arrived at Karunagar. A remarkable point about this place is that in its neighbourhood there are a few villages where none except Guru Nanak is worshipped. At a short distance from Karunagar there is an old place called Hemus Gompa which cherishes the tradition of the Guru's visit. A stone is preserved there on which, as the story goes, the Guru seated himself during the visit. From there the Guru took the route going along the Indus towards Skardu. He passed through Leh and Nimi, 18 miles from Leh, and arrived at a place called Bosgo. A very interesting tradition is prevalent here. It is said that at this place an ogre attacked the Guru but when the Guru gave him a push, he could not balance himself and struck against a rock which, according to the local tradition, still bears the mark of the ogre's fall on it.

Skardu has a gurdwara named after Guru Nanak, a fact which may be taken to mark his visit to the place.

Skardu was linked with Kargil by an old route. The Guru took that route and reached Kargil. Starting from there he passed through Dras, Zojila Pass and Baltal and reached the famous Hindu

Tirath, Amarnath, noted for a temple of Shivji.

Resuming the journey Guru Nanak descended to Pehlgam, a beautiful valley of Kashmir. At a short distance from here lay Mattan, the site of ruins of the historic temple of Martand. Here a Kashmiri Pandit of Bij Bihara, Brahm Das by name, had a religious discussion with the Guru. The place where the Guru stayed is marked by an old gurdwara. It is said that during the period of Maharaja Ranjit Singh six Granth Sahibs were installed at this place.

From Mattan (called Mattan Sahib on account of its sanctity) Guru Nanak came to Anantnag. Here again there is an old historic gurdwara associated with his name.

From Anantnag the Guru proceeded to Srinagar and from there to Baramula along the Jehlum River. From Baramula he wended his way to Hassan Abdal passing on the way through Uri and Kohala. Hassan Abdal is connected with the story of a Muslim *fakir*, Wali Kandhari, rolling down, out of rage, a heavy piece of rock on the head of the Guru, which the Guru stopped with the outstretched palm of his hand. The impression of the Guru's palm, traditionally, was permanently left on the stone and may still be seen. This story is not found in any of the early accounts of Guru Nanak's life, and is probably a later addition. But it is now quite old and has firmly gripped the minds of devoted Sikhs.

At Hassan Abdal (called Panja Sahib by the Sikhs) Guru Nanak decided to make a visit to his people at home and turned towards Talwandi. Soon after he reached Tila Bal Gudai, a major centre of the Sidh-Naths. Here the Guru met an assembly of these recluses and had a long religious discourse with them.

Resuming the journey, he crossed the Jehlum and the Chenab and reached Sialkot. In honour of his visit to Sialkot

there is a big gurdwara there called Ber Sahib. He arrived there at an opportune time and saved the town from the threatened curse of Sheikh Hamza, a Muslim recluse.

From Sialkot the Guru set out for Talwandi. On the way he passed through several places out of which Pasrur and Saidpur (modern Eminabad) are specially mentioned in the Janamsakhi accounts.

THIRD UDASI FROM TALWANDI TO HINGLAJ

THAT Guru Nanak returned to the Punjab from his northern travels is admitted even by Meharban who otherwise combines the northern and western tours into a single *udasi*. The Puratan version is very clear on the matter and draws a distinction between the two tours. The Bala one makes a mess of the whole thing but it neatly avoids all complications arising from this mess by using the device of miraculous flights. Bhai Gurdas is non-committal but his evidence is helpful to the extent that it makes a reference to the Guru's putting on a new garb, the garb of a Muslim pilgrim, preparatory to his entering upon his western tour. Thus, on the whole the weight of evidence is in favour of a distinction being made between the northern and the western tours.

In the preceding note we referred to the Guru's return to Talwandi. After a brief stay there he, along with his devoted rebeck-player Mardana, made up his mind to visit the Muslim countries of West Asia. From Talwandi he came to Sultanpur to meet his sister and it was from there that he commenced his new journey.

From Sultanpur he proceeded to Pakpattan, possibly along the bank of the River Satluj. At Pakpattan (also called Ajodhan) he renewed his contacts with Sheikh Ibrahim Farid II. As pointed out earlier, he had close relations with him and always felt great pleasure in meeting him.

After a short time, he resumed his journey and reached Multan which was an ancient town of the Punjab and finds references in the accounts of the Greek writers who accompanied Alexander the Great, and Heun Tsang. On the way he passed through Talamba (modern Makh-dumpur) where he met one Sajjan Thag and converted him into his devotee and missionary through his charismatic influence. While at Multan, the Guru had a meeting with Baha-ud-Din, a descendant and successor of the famous Sheikh Baha ud-Din Zakria, founder of the Suhrawardhy Sufi Silsilah in India. Unlike the Chishti Silsilah of Muin-ud-Din and Farid Ganj-i-Shakkar, the Suhrawardhy Silsilah adopted a positive attitude towards the state and rulers.

From Multan Guru Nanak proceeded to Uch, another ancient town of the area to which numerous references are available in early records. Before the Muslim advent it was known as Deogarh. Before the thirteenth century the well-known Sheikh Jalal-ud-Din Bukhari had settled down here and set up a centre of his sufi faith. Here the Guru had a meeting with Sheikh Haji Abdulla Bukhari (d. 1526 A.D.), a successor of Jalal-ud-Din Bukhari.

Resuming his journey from Uch, the Guru reached Sukkur. The place has a local tradition of his having been here. From there he travelled on to Lakhpat, probably by boat, down the Kori stream leading to Lakhpat. This stream does not exist now, as it was blasted out of

existence by a violent earthquake in the nineteenth century. The stream was navigable and was the chief means of transport of the area before it ceased to exist.

Lakhpat in the sixteenth century was called Basta Bander. There is an old gurdwara there marking the memory of the Guru's visit to the place. Till a few years ago the gurdwara also enjoyed a *jagir* from the Kutch government.

From Lakhpat Guru Nanak proceeded to the sea-shore where at Kuriani he visited the old temples of Koteswar and Narayana Swami which attracted pilgrims from far and near. At Kuriani there

is a tank called after the name of the Guru marking the memory of his visit.

From here Guru Nanak proceeded westward and reached the port of Sonmiani or simply Miani, 50 miles west of the modern port of Karachi. At a few miles' distance to the north of Miani was the famous Hindu temple of Hinglaj on the bank of the Hinglaj river. The temple was dedicated to the goddess called Kali Mata by the Hindus and Nani Devi by the Muslims. According to Meharban's account, the Guru, while on the way to Mecca, paid a visit to this temple. Not far from Hinglaj there is a Nanak Dharam-sala set up in honour of the Guru's visit.

FROM HINGLAJ TO MECCA

BHAI Gurdas and all the Janamsakhis are agreed on this that Guru Nanak visited Mecca during his western tour. Therefore, we see no ground for casting any doubts on this visit. The only aspect of the matter which needs clarification is the route followed by the Guru while going to and returning from Mecca. According to Bhai Gurdas the visit to Mecca preceded the visit to Baghdad. This view finds support in the Meharban Janamsakhi where, too, the visit to Mecca is shown prior to other visits in the area. The Puratan version is not of much help in this regard except by a liberal interpretation of the visit to Gorakhnath immediately following the visit to Mecca. Calculating on the basis of the evidence available with us we feel inclined to accept the view that the Guru proceeded to Mecca by sea and returned by land.

Meharban's mention of Guru Nanak's visit to Hinglaj en route to Mecca lends further support to the validity of our view.

After visiting Hinglaj the Guru came back to the port of Miani to board a ship for Arabia. Presumably, he was not alone in the ship but in the company of a group of Muslim pilgrims bound for the same destination.

The ship carrying the pilgrim-passengers including the Guru and his devoted companion Mardana sailed along the coast of the Arabian Sea. On the way it passed through a number of coastal towns such as Kalhat, Aden, and Al Aswad. The party landed at the last-named place which was then a famous port for passen-

gers from the east intending to go to Mecca. Mecca was not far off from there.

Mecca was an old town. Before it became a religious centre of Islam, it was widely known for its high commercial importance. The Quran (Sura 106) refers to it as "a permanent resort of the caravans during summers as well as winters."

Bhai Gurdas and the Janamsakhi accounts have given a graphic picture of the Guru's sojourn at Mecca, particularly of the deep impact made by him on his audience.

A detailed account of the Guru's discourse with the people at Mecca is found in a manuscript bearing the title *Makke di Gosht*.

An objection has been raised by a recent writer on Guru Nanak, Dr. W.H. McLeod, that no non-Muslim could be allowed to enter even the precincts of the city of Mecca, much less enter the holy Kaaba, concluding therefrom that the Guru did not have the ghost of a chance to visit the place. This objection may be answered on two grounds :

(i) He was in the garb of a Muslim pilgrim who was travelling in the company of a large group of Muslim pilgrims;

(ii) In the sixteenth century there were no strict restrictions on the visit to Mecca and it was possible even for a non-Muslim to make a visit to it.

Even admitting the force of the objection raised, the journey of Guru Nanak to Mecca cannot be ruled out merely on that account.

FROM MECCA TO BAGHDAD

ACCORDING to all evidence available to us Guru Nanak preferred the land route for his return from Mecca. This was but in line with the main purpose of this tour which had been undertaken for travels in the Muslim countries of West Asia and not merely for a visit to the holy city of Mecca alone.

From Mecca the Guru proceeded to Medina, another holy city of the Muslims, where Prophet Mohammad had lived for so many years and died. His mausoleum there attracts lacs of visitors every year. The Guru's visit to Medina is mentioned in Bhai Gurdas and the Bhai Mani Singh and Meharban Janamsakhis.

From Medina a caravan route led to the north through Palestine, Syria and Turkey. It connected the various ports on the eastern coast of the Mediterranean Sea with Constantinople on the Strait of Dardanelles. Both the Meharban and Mani Singh accounts say that Guru Nanak visited Sham (Syria) and Rum (Turkey). This possibility is not altogether ruled out, because Bhai Gurdas also throws a general hint of Guru Nanak's wide travels in the region. In case we accept this view, the journey of the Guru to Baghdad would have to be routed differently, possibly through Damascus, the capital city of Syria.

We have however, selected the shorter route from Medina to Baghdad for two reasons : (i) it is shorter and as such should normally be preferred by travellers returning to India: (ii) it is a well-known route generally trodden by pilgrims going

overland to or returning from Mecca and Medina. This route was first marked and got ready by Khalifa Harun Rashid's wife, Zubaida Begum. It passed through Faïd. But the particular portion of it which lay between Faïd and Baghdad was rather difficult. On the whole, it was more convenient than the longer Palestine-Syria route. During the fourteenth century Ibn Batuta adopted the same route for his journeys between Baghdad and Mecca. Plausibly, we may also say that for coming to Baghdad Guru Nanak used the same route.

Guru Nanak's visit to Baghdad, a very old town of historical importance as a centre at once of trade, government and religion, at that time under the rule of the Safavi dynasty of Iran, is clearly mentioned in Bhai Gurdas and Bhai Mani Singh. The Puratan and Bala Janamsakhis make no mention of it and the Meharban version only suggests it by implication. But the historicity of the visit is established by the discovery of an old Turkish inscription making a brief reference to the visit of the Guru. This discovery was made during the days of the First World War by one S.D.O., Kartar Singh. The place of discovery was outside the city, a significant point which is confirmed by the statement of Bhai Gurdas that the Guru, on reaching Baghdad, "fixed up his place of stay outside (the town)." The English translation of the inscription is as follows :

See how the most Glorious Lord God fulfilled the wish that for Baba

Nanak new structure be built. Seven saints helped (therein). Its date (worked out to be that): The fortunate disciple made to flow new (well or spring of) of water in the land. 927.

It may be pointed out here that so many translations of the inscription are in vogue; one of them even eliminates the very name of Baba Nanak. Recently a lot of checking and rechecking has been done by eminent scholars on this issue, sometimes with the help of foreign experts. After a thorough scrutiny of the matter, the scholarly opinion has veered round to the acceptance of the translation

which has been given above.

Swami Ananda Acharya, in his well-known book *Snow Birds*, has given a long poem prepared on the basis of a certain inscription, regarding Guru Nanak, which he had seen earlier at Baghdad. This inscription, however, has not been traced so far. The translation of the inscription reads as follows :

"Here spoke the Hindu Guru Nanak to Fakir Bahlol, and for this sixty summers since the Guru left Iran the soul of Bahlol has rested on the master's word like a bee poised on a dawn-lit honey rose."

FROM BAGHDAD TO KABUL

FOR returning from Baghdad to India three main routes were open to Guru Nanak : (i) from Baghdad to the Persian Gulf by river and from the Persian Gulf onwards by sea; (ii) the route leading to Kabul via Tehran, Meshed, Kandahar; (iii) the route passing through Tehran, Herat, Balkh and Kabul. The first possibility may be ruled out, mainly for the reason that it leaves out Afghanistan which by more than one account was visited by the Guru in the course of his western tour. It is not so easy to rule out the second possibility for two reasons : (i) Kandahar is mentioned by the Bala Janamsakhi among the places visited by the Guru; (ii) Kandahar is on a main route connecting Baghdad with Kabul. The third possibility is also strong, as the route has the merit of being at once short and straight. Out of these three possibilities we have given preference to the second possibility for the reason that the third possibility leaves out Kandahar altogether and contravenes the evidence of the Bala version.

Still another view sometimes offered is that the Guru while coming back travelled in what we now call the Central Asian Republics of the U.S.S.R. In support of this view are given the following arguments : (i) Kaviraj Pandit Arjun Muni in his book *Gurdwara Darpan* mentions a number of places in Central Asia associated with Guru Nanak's name—he got this information from one Sant Atma Ram of Bareilly who had visited these places; (ii) at some of these places

there are Sikh Dharamsalas having *udasi*, *suthra* or Sikh priests; (iii) Gyani Gian Singh makes references to some of these places in his *Panth Prakash* and *Tawarikh Guru Khalsa*. This view, however, is unacceptable, being somewhat far-fetched. The Dharamsalas which have been mentioned in this connection were the creation of the Sindhi and Multani traders who traded in these areas and were the followers and admirers of Guru Nanak.

Resuming his journey from Baghdad, Guru Nanak set out on the caravan route leading to Tehran, now the capital city of Iran. From Tehran he followed the same route for Kandahar and Kabul. On the way he passed through Meshed. In Bhai Mani Singh's Janamsakhi there is a reference to the Guru's visit to this place. Meshed literally means place of martyrdom and acquired its name from the fact that in early ninth century Khalifa Harun Rashid and his son and successor along with his (Harun's) son-in-law met their sudden deaths here.

From Meshed Guru Nanak proceeded towards Kandahar via Farah. From Kandahar he journeyed to Kabul along the popular route which was also the main caravan route.

Kabul, the present capital of Afghanistan, was, at the time of the Guru's visit, the seat of Babur's government.

The Sikh contact with Kabul was carefully maintained even after Guru Nanak. Some Sikh preachers were stationed there to disseminate the teachings of the Gurus.

At one time Bhai Gurdas also served as one of the Sikh missionaries at Kabul. The Sikh *sangat* (congregation) of Kabul was among the most notable of the *sangats* that grew up outside the Punjab. The names of a few leading members of this *sangat* may be found in the *Vars* of Bhai Gurdas. No wonder then that in addition to a gurdwara of Guru Nanak, there arose gradually a number of gurdwaras dedicated to Bhai Gurdas,

Baba Sri Chand and some other Sikh preachers.

There existed a historical gurdwara in memory of Guru Nanak in the Pan-Chowk Jubba (now called Jad-i-Mehmand) of the old city, but it was demolished in the forties of the present century when the Government of Kabul purchased the buildings of that area for their expansion and reconstruction plan for the city.

FROM KABUL TO KARTARPUR

FROM Kabul to India there were two roads. One led through Jalalabad and the Khyber Pass and the second passed through the Kurram Valley. Which of these two roads was followed by the Guru, it is difficult to say because we have evidence in support of both Jalalabad, an important provincial town on the Kabul-Peshawar route, has a beautiful gurdwara sacred to the memory of the Guru. Another place, Sultanpur, eight miles to the north-west of Jalalabad, also has a gurdwara in memory of the Guru, besides certain springs of water associated with his visit. Every year the Sikhs of Afghanistan assemble there to celebrate the Baisakhi festival. A remarkable feature of the celebrations is the procession marching from Jalalabad to Sultanpur. All this evidence indicates that the Guru proceeded by the Jalalabad route and passed through the Khyber Pass to reach Peshawar. The argument in favour of the Kurram Valley route is the fact that till recently a place called Mulana situated on this route had a gurdwara in memory of Guru Nanak.

Out of the two possibilities, the one linked with the Jalalabad-Khyber Pass route, being more plausible, is accepted by us. Mulana being on the Indian side of the frontier hills, Guru Nanak's association with it may be explained as an extension of one of his numerous travels in the Punjab.

After emerging from the Khyber Pass the Guru pursued his way to Peshawar, the Parshawar of the *Tuzak-i-Baburi*. The place was particularly noted for

Gorakhhatri, a considerable centre of Sidh-Jogis. Earlier it had been a Buddhist centre, according to Alexander Cunningham. There used to be a Peepal tree, more than 100 feet in height, about which the tradition was that Lord Buddha had sat underneath it. Babur refers to this tree in his memoirs. Later on, the place turned into a centre of Gorakhpantni Sidhs. Gradually, however, it declined in importance and the Jogis abandoned it. According to Erskine, the main *serai* of Peshawar was raised over the site of the same centre later on.

When in Peshawar, the Guru paid a visit to Gorakhhatri and had a long discourse with the residents impressing upon them, as he never failed to do, the futility of their religious practices and exhorting them to lead a meaningful life, spiritually inspired and socially fruitful.

Guru Nanak's visit to Gorakhhatri is mentioned in both the *Puratan* and *Meharban Janamsakhis*.

From Peshawar the Guru travelled homeward by the road which passed through Hassan Abdal, Tila Bal Gudai, Gujrat etc. and led to Lahore. On the way he happened to pass through Saidpur or Syedpur (later called Eminabad). When he was at Saidpur, Babur attacked the place and inflicted horrible atrocities upon the people. The miserable lot to which they were reduced moved the tender heart of the Guru and he composed a piece of the finest poetry ever found in any language. Collectively, the hymns composed on this occasion are called

Baburvani. Guru Nanak's humanism and his ethico-political philosophy is, perhaps, nowhere so well brought out as here in this composition.

From Saidpur the Guru proceeded to Talwandi and from there via Sultanpur he came to that spot on the bank of the Ravi where he founded a new *basti* named Kartarpur (city of God).

Here at Kartarpur he cast off his

udasi's garb and putting on the dress of a normal householder, began to lead a settled life. The total span of this period is calculated to be 18 to 20 years. He called all the members of his family to live with him at his new residence. Even now occasionally, he undertook short tours in the Punjab. One of them, according to Bhai Gurdas, was to Achal Vatala and Multan.

ਸਮੁੱਚਾ ਚਿੱਤਰ

ਇਸ ਰੇਖਾ ਚਿਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਖੜੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਭੂਗੋਲਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੀਕ ਇਕੋ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਸਨ) ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਹਰਿਆਣਾ, ਦਿਲੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਆਸਾਮ, ਉੜੀਸਾ, ਮਦਰਾਸ, ਕੇਰਲਾ, ਮਾਈਸੋਰ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਧਿਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਘੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਪਧਾਰੇ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ :— ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ, ਪੈਹੋਵਾ, ਪਾਣੀਪਤ, ਦਿੱਲੀ, ਹਰਦੁਆਰ, ਗੋਰਖ ਮਤਾ, ਗੋਲਾ, ਅਜਧਿਆ, ਨਿਜਾਮਾਬਾਦ, ਪ੍ਰਯਾਗ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ), ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ, ਪਟਨਾ-ਹਾਜੀਪੁਰ, ਢਾਕਾ, ਧੁਬਰੀ, ਗੋਹਾਟੀ, ਕਾਮਰੂਪ, ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ, ਸ਼ੀਲਾਂਗ, ਸਿਲਹਟ, ਕਲਕੱਤਾ, ਕਟਕ, ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਗੰਟੂਰ, ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ, ਤ੍ਰਿਚਨਾਪਲੀ (ਸ੍ਰੀ ਰੰਗਾਪਟਮ), ਨਾਗਾਪਟਮ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਟ੍ਰੀਵੈਂਡਰਮ, ਬਿਦਰ, ਬੜੋਚ, ਸੋਮਨਾਥ, ਗਿਰਨਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ, (ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ) ਐਹਮਦਾਬਾਦ, ਉਜੈਨ, ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ, ਅਜਮੇਰ (ਪੁਸ਼ਕਰ), ਮਥਰਾ, ਸਰਸਾ, ਪਾਕਪਟਨ, ਅਤੇ ਤੁਲੰਬਾ। ਇਸੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੰਕਾ ਵੀ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾਪਟਮ ਵਲੋਂ ਲੰਕਾ (ਜਾਂ ਸੀਲੋਨ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਵਲੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਲੰਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਘੀਆਂ ਇਹ ਹਨ : ਬੈਟੀਕੁਲਾ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਟੀਆਕੁਲਮ) ਕੁਰੂਕਲ ਮੰਡਪ, ਕਤਰਗਾਮਾ, ਨੂਰ ਅਹਲੀਆਂ, ਸੀਤਾਵਾਕਾ, ਅਨਰਾਧਪੁਰਾ, ਮੋਨਰ।

ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬਿਖੜੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਸਫਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਕਾਂਗੜਾ ਵਾਦੀ, ਕੁਲੂ ਵਾਦੀ, ਸਪਿਤੀ ਵਾਦੀ, ਪੱਛਮੀ ਤਿੱਬਤ, ਲਦਾਖ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ : ਕੀਰਤਪੁਰ, ਮੰਡੀ, ਰਵਾਲਸਰ, ਜਵਾਲਾ ਜੀ, ਬੈਜਨਾਥ,

ਮਨੀਕਰਨ, ਕੁਲੂ, ਮੁਲਾਣਾ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ, ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ, ਕਾਰੂਨਗਰ, ਗੁੰਫਾ ਹੋਮਸ, ਲੇਹ, ਬਾਸਗੋ, ਸਕਾਰਦੂ, ਕਰਗਿਲ ਅਮਰਨਾਥ, ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਤਨਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ, ਬਾਰਾਮੂਲਾ, ਹਸਨਅਬਦਾਲ (ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ) ਟਿੱਲਾ ਬਾਲ ਗੁਦਾਈ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਪਸਰੂਰ, ਅਤੇ ਏਮਨਾਬਾਦ (ਸੈਦਪੁਰ)।

ਹਿਮਾਲਾ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉਪਰੰਤ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਾਜੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ/ਨੇ ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ, ਅਰਬ, ਇਰਾਕ, ਈਰਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕੀਤੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪ ਸ਼ਾਮ ਤੇ ਰੂਮ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ। ਅਜੋਕੇ ਕਈ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਫਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਕੇਰਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਧਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਘੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ: ਮੁਲਤਾਨ, ਉਚ, ਲਖਪੇਟ, ਹਿੰਗਲਾਜ, ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ, ਮਸ਼ਹਦ, ਕੰਧਾਰ, ਕਾਬਲ, ਪਾਰਾਚਿਨਾਰ, ਅਤੇ ਗੋਰਖਹਟੜੀ (ਪਿਸ਼ਾਵਰ)।

ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਲਾਹ ਦਿਤਾ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੇ ਨਗਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ।

ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਸਫਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਹਰ ਸਫਰ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਘਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਤੇ ਅਧਾਰਤ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਿਤ ਅਤੇ ਸਵੱਯੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿਤਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤੇ ਸੰਕੁਚਵਾਂ ਹੈ ਪਰ ਦੋ ਕੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਮਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ (1539 ਈਸਵੀ ਤੋਂ) 19 ਜਾਂ 20 ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਕੀਤੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵੀ ਲਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਕੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਬਾਸਰਕੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ ਜੋ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ

ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਤੇ ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਾਲ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਬਾਬੇ ਡਿੱਠੀ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਨਵੇਂ ਖੰਡ ਜਿਥੇ ਤਕ ਆਹੀ

ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਸਿਧ ਆਸਣਿ ਸਭ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਮਤੇ ਜੋ ਕੋਆ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਤੀਰਥੀਂ ਤੀਰਥ ਪੂਰਬ ਸਭੇ ਫਿਰਿ ਦੇਖੇ

29ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਮੇਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਫਿਰਿ ਜਾਇ ਚੜਿਆ ਸੁਮੇਰ ਪਰ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਈ

ਪਹਾੜੀ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ 'ਸ' ਅਗੇਤਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਾਧੂ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਿਤੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਂਗ ਦਰੇ ਨੂੰ ਸਪਰਾਂਗ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸੁਮੇਰ' ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 'ਮੇਰ' ਜਾਂ 'ਮੇਰੂ' ਪਰਬਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

32ਵੀਂ ਅਤੇ 33ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਮਦੀਨੇ

ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 35ਵੀਂ ਅਤੇ 36ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ :—

ਬਾਬਾ ਫਿਰਿ ਮਕੇ ਗਇਆ.....

ਅਤੇ

ਬਾਬਾ ਗਇਆ ਬਗਦਾਦ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ

ਇਥੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੱਕੇ ਜਾਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ। ਮੱਕਾ ਕੇਵਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਾਹ ਤੇ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਬਾਣਾ ਲਾਹ ਕੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਸਮੇਤ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜੋ ਅੱਜ ਤੀਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ ਜੋ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ

39ਵੀਂ ਅਤੇ 44ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

ਮੇਲਾ ਸੁਣਿ ਸ਼ਿਵਰਾਤਿ ਦਾ ਬਾਬਾ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਆਈ.....
ਮੇਲਿਓ ਬਾਬਾ ਉਠਿਆ ਮੁਲਤਾਨੇ ਦੀ ਜਯਾਰਤ ਜਾਈ.....

ਅਤੇ

ਜਯਾਰਤ ਕਰਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫਿਰਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰੇ ਨੂੰ ਆਇਆ...

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਗਵਾਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।

ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ (ਪੁਰਾਤਨ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਿਖਤ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ 1815 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਥਾਮਸ ਕੋਲਬਰੁਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਖਰੜਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ; 1872 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਟਰੰਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਖਰੜੇ ਵੱਲ ਦਿਵਾਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ (1882-1887) ਨੇ ਇਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਾਪੀਆਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਖਰੜਾ ਹਾਫਜ਼ਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੇ ਖਰੜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਮ.ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਛਪਵਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੈਕਾਲਿਫ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾਕਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਹਾਫਜ਼ਾਬਾਦ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਥੱਲੇ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਲੋਂ ਛਾਪਿਆ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਹੋਰਨਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਏਮਨਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਦਪੁਰ ਅਤੇ ਤੋਜ਼ਕ-ਇ-ਬਾਬਰੀ ਵਿਚ ਸਯੱਦਪੁਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ 'ਵਿਚ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਵਿਚਿ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਸੰਮਤ

ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੇ ਮੰਨੀ ਪਰਮੰਨੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਈਸਵੀ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਬਦਲੀਏ ਤਾਂ 1634 ਈਸਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ।

ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਤੁਲੰਬਾ (ਮਖਦੂਮਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ, ਸਜਨ ਠਗ ਨਿਸਤਾਰਾ), ਪਾਣੀਪਤ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ-ਗੋਸ਼ਟ ਸ਼ੇਖ ਸਰਫ), ਦਿੱਲੀ, ਬਨਾਰਸ ਨਾਨਕਮਤਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਨੈਨੀਤਾਲ), ਟਾਂਡਾ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਮਪੁਰ), ਕਾਮਰੂਪ (ਆਸਾਮ-ਨੂਰਜਾਹ ਨਿਸਤਾਰਾ), ਆਸਾਮ (ਆਸਾ ਦੇਸ਼), ਪਾਕਪਟਨ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ-ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ), ਕੀੜੀਆਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ), ਸੈਦਪੁਰ (ਏਮਨਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ), ਪਸਰੂਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ-ਗੋਸ਼ਟ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ)।

ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ

ਉਦਾਸੀ ਦੱਖਣ ਦੀ-ਮੁਲਤਾਨ (ਬਹਾਵਲ ਹੱਕ ਮਖਦੂਮ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ), ਲੰਕਾ (ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨਾਲ ਮੇਲ)

ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ

ਕਸ਼ਮੀਰ (ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਨਾਲ ਮੇਲ), ਸਮੇਰ ਪਰਬਤ (ਕੈਲਾਸ਼) ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਬਤ, ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)

ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ

ਪਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ, ਮੱਕੇ ਜਾਣਾ

ਪੰਜਵੀਂ ਉਦਾਸੀ

ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ (ਪਿਸ਼ਾਵਰ) ਜਾਣਾ

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਖਾਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨਾਨਕਮਤਾ ਅਤੇ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਟਾਂਡਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਪਿਛੋਂ, ਪਰ ਸਾਖੀ ਕਰਤਾ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਮਤਾ ਤੇ ਟਾਂਡਾ ਪਿਛੋਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਖੀ ਕਰਤਾ ਨੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਏ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਨਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਦਾਸੀ

ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਲੰਕਾ ਜਾਣ ਜਾਂ ਆਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹੀ ਕਥਨ ਹੈ, ਮਦੀਨਾ ਜਾਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਣ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਨੂੰ ਮੌਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਜੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਲਗਭਗ ਸਮਕਾਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640 ਈਸਵੀ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਤੀਜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੱਸੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਲਈ ਇਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਜਿਵੇਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਅਜੁਧਿਆ ਜਿਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅੰਕਤ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹਨ।

ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਂਗੂ ਮੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਤੁਲੰਬੇ (ਮਖਦੂਮਪੁਰ-ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ) ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਧੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹਰਦੁਆਰ ਪੁਜਦੇ ਹਨ। ਤੁਲੰਬੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਹ ਹਨ:—ਅਜੁਧਿਆ

(ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲਾ), ਪਰਯਾਗ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ), ਬਨਾਰਸ, ਪਟਨਾ—ਹਾਜੀਪੁਰ, ਪੁਰੀ (ਜਗਨਨਾਥ), ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਸੇਤਬੰਧੂ, ਉਜੈਨ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ (ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ), ਮਥਰਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਲੰਕਾ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੰਕਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੰਕਾ ਦਾ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਬੰਗਾਲ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਜੋ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੱਡੀ ਉਦਾਸੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਕੋ ਉਦਾਸੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿਮਾਲਯ ਪਰਬਤ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਹਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੁਚਵਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਾਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ: ਮੁਲਤਾਨ, ਹਿੰਗਲਾਜ (ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ), ਮੱਕਾ, ਸ਼ਾਮ (ਸੀਰੀਆ) ਰੂਮ (ਟਰਕੀ), ਕਾਬਲ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ), ਪੇਸ਼ਾਵਰ (ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ) ਟਿਲਾ ਬਾਲਗੁੰਦਾਈ (ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ) ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਨਾ ਸਾਹਿਬ)। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਜੋ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਹੀ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਚਲੇ ਗਏ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਏ:—ਪਾਕਪਟਨ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ (ਦੇਵੇਂ ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ) ਸੇਰਗੜ੍ਹ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ) ਕੰਗਨਪੁਰ, ਚੂਨੀਆ, ਕਸੂਰ (ਤ੍ਰੇਵੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ) ਅਤੇ ਪਖੋਕੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ, ਵਿਆਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਕਰੜਾਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਸ ਤੇ ਸੌਹਰੇ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਈ ਪਰਵੇਸ਼ ਪਿਛੋਂ ਗਮ ਤੇ ਗੁਸੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੇਵਲ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਗਲ-ਬਾਤ ਢੰਗ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੇ ਤਰਦੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਮਿਤੀ 1658 ਈਸਵੀ ਦੀ, ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਕੋਲੋਂ ਲਭੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 1715 ਬਿਕਰਮੀ ਭਾਵ 1658 ਈਸਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਮ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਸੰਧੂ ਜੋ ਤਲਵੰਡੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਲੋਂ ਵਰਤਾਤ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਪੈੜੇ ਮੱਥੇ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖਵਾਇਆ।

ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗੂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਜਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਆਉਣਾ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਮਰੂਪ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਦਸੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਸੀਆਂ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹਨ :—
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ), ਏਮਨਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ) ਢਾਕਾ, ਕਾਮਰੂਪ (ਆਸਾਮ), ਸੰਘਲਾਦੀਪ ਲੰਕਾ, ਪਟਨਾ (ਸਾਲਸਰਾਏ ਜੌਹਰੀ ਦੀ ਸਾਖੀ), ਮੱਕਾ (ਅਰਬ ਦੇਸ਼), ਮਦੀਨਾ (ਅਰਬ ਦੇਸ਼), ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਬਤ, ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ (ਕੈਲਾਸ਼), ਸੋਤਬੰਧ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਕੁਰਮਵਾਦੀ (ਪਾਰਾਚਿਨਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ), ਕੰਧਾਰ, ਕਾਬਲ (ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ), ਟਿਲਾ ਬਾਲ ਗੁਦਾਂਦੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ), ਪਖੌਕੀ (ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ), ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਉਚ (ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ), ਪਾਕਪਟਨ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ), ਕਰਤਾਰਪੁਰ, (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ)।

ਉਪਰੋਕਤ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਨਕਸ਼ੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਲਭ ਸਕਣ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਬਹੁ ਪਤਾ ਲਗ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਥਾਵਾਂ ਸਿਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਸਾਖੀ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਲੋੜ ਜਾਪਦੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਡਾਰੀ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪੁੱਜ ਜਾਣਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ (ਕੈਲਾਸ਼) ਤੋਂ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਤੋਂ ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ, ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਪਟਨਾ ਆਦਿ।

ਪਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਭੂਗੋਲਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੂਜਿਆਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਕ੍ਰਾਊਲਿਕ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ, ਉਤਰ ਵੱਲ ਹਿਮਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਬਤ ਅਤੇ ਦੱਖਨ ਵੱਲ ਸਿੰਧ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪਤ ਸੰਧੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਖੰਡ ਸਨ।

ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਾਵ ਵਡੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਤਲਵੰਡੀ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ) ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਬਟਾਲਾ (ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ (ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ) ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਛੋਟੀ ਅਸਵਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਏ ਅਤੇ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਗਰ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਡੇ ਤੇ ਵਸਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਛੋਟੇ ਸਫਰਾਂ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਵਾਂ ਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਪਿੰਡ ਹੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਰੋਣਕ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਉਜਾੜ ਵਾਲੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਬਟਾਲੇ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹੀ ਵਿਖਾਈਆਂ ਹਨ, ਰਸਤੇ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਦਿੱਲੀ, ਪਾਣੀਪਤ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਪੋਹੋਵਾ, (ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ), ਕਰਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ), ਕੀਰਤਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਰੋਪੜ), ਬੀਕਾਨੇਰ, ਸਰਸਾ, ਉਚ (ਰਿਆਸਤ ਬਿਹਾਰਪੁਰ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਪਾਕਪਟਣ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ), ਦੀਪਾਲਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ), ਮੁਲਤਾਨ, ਤੁਲੰਬਾ (ਮਖਦੂਮਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ) ਕੰਗਣਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ), ਸਤਘਰਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ), ਕਸੂਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ), ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ), ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ), ਵੈਰੋਵਾਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਅਚਲ ਬਟਾਲਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ), ਬਟਾਲਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ) ਪਸਰੂਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ) ਸਿਆਲਕੋਟ, ਟਿਲਾ ਬਾਲਗੁਦਾਈ (ਨਜ਼ਦੀਕ ਰੋਹਤਾਸ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ) ਹਸਨਅਬਦਾਲ (ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਟੱਕ) ਪੇਸ਼ਾਵਰ (ਗੋਰਖਪੁਰ-ਪੱਛਮ-ਉਤਰੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ)

ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਤੇ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੰਬਰਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚੂੰਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਟਪਲਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਦੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਲਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜੋਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਘੱਟ ਉਘੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਣ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਜੋਸ਼ੀਮਠ

ਦੋਹੀ ਪਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਮੋਦੀ-ਖਾਨੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸੀ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਏ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਦੁਆਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੁਲੰਬਾ (ਨਵੀਨ ਮਖਦੂਮਪੁਰ-ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਨੂੰ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਸਜਨ ਠਗ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਪਾਣੀਪਤ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਗਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕੋਈ ਚਾਨਣਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਪਰ ਇਕੋ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਮਨਾਬਾਦ ਤੇ ਫੇਰ ਤਲਵੰਡੀ ਗਏ। ਆਮ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਸਿਧੇ ਹੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਏਮਨਾਬਾਦ ਅਤੇ ਤੁਲੰਬੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਗਏ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਚਲਣ ਪਿਛੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਕਰਾ, ਪਹੋਵਾ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਗਏ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਤੀਰਥ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਣੀਪਤ ਆਏ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਈਦੁਲ ਕਬੀਰ (ਦਿਹਾਤ 1540 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬੁਅਲੀ ਕਲੰਦਰ ਸੇਖ ਸ਼ਰਫਉੱਦੀਨ (ਦਿਹਾਤ 1325 ਈਸਵੀ) ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸੇਖ ਈਦੁਲ ਕਬੀਰ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਸੇਖ ਤਾਇਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੇ ਸੇਖ ਟਟੀਹਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਪਾਣੀਪਤ ਤੋਂ ਅਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜਨੂੰ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਜਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਕੀਰ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਵਸਾਖੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੋਸ਼ੀਮਠ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਤੱਕ

ਜੋਸ਼ੀਮਠ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਅੰਤਰਾ ਦਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਯਾਤਰੂ ਲੇਪੂਲੇਖ ਦਰੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੇਪੂਲੇਖ ਤੋਂ ਇਕ ਰਸਤਾ ਕਾਲੀ ਦਰਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਦਾ ਦਰਿਆ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਲਮੋੜਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਅੱਜ ਕਲ ਨੀਪਾਲ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੌਜੂਦਾ ਦੁਰਗਾ ਪਿਪਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹਲਦਵਾਨੀ ਤੋਂ 33 ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਮਿਠੇ ਰੀਠੇ ਦਾ ਰੁਖ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰੀਠਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਰੀਠਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਰਾਈ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਦਿਉਹਾਜ਼ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਗੋਰਖਮਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਨਾਨਕਮਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਰੀਠਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ 30 ਕੁ ਮੀਲ ਹੈ। ਨਾਨਕਮਤੇ ਅੱਜ ਕਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੋਰਖਮਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਨਾਨਕਮਤੇ ਆਏ। ਨਾਨਕਮਤੇ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਥੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਰੇਠਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨੀਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਰਦੁਆਰਾ ਤੋਂ ਬਦਰੀਨਾਥ, ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਜੋਸ਼ੀਮਠ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੋਰਖਮਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਨਾਨਕਮਤੇ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸੱਠ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਟਾਂਡਾ

ਇਕ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਟਾਂਡੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਖੇੜੀ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰ ਗੋਲੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਗੋਲਾ ਨਗਰ ਮੌਜੂਦਾ ਲਖੀਮਪੁਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ 22 ਮੀਲ ਤੇ ਹੈ। ਗੋਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਗੋਲੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਘਾਗਰਾ ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਘਾਗਰਾ ਦਰਿਆ ਅਜੁਧਿਆ ਜਾਣ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬੇੜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਜੁਧਿਆ ਪੁੱਜੇ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਥੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੇ ਅਜੁਧਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅਜੁਧਿਆ ਜਾਣ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਥਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਥੇ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਅਜੁਧਿਆ ਆਉਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਪਰ ਗੋਰਖਮਤੇ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਅਜੁਧਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਜੁਧਿਆ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਗਰ ਟਾਂਡੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ) ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਤਨ ਸੀ ਜੋ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ (ਸ਼ਾਇਦ) ਆਪ ਸਿੰਝੌਲੀ ਅਤੇ ਸਿੰਝੌਲੀ ਤੋਂ ਟਾਨਸ ਨਦੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਜ਼ਾਮਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ) ਆ ਗਏ। ਨਿਜ਼ਾਮਾਬਾਦ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਨਿਜ਼ਾਮਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਪ੍ਰਯਾਗ ਤ੍ਰੇਖਣੀ ਸੰਘਮ 90 ਮੀਲ ਦੇ

ਕਰੀਬ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਪ੍ਰਯਾਗ (ਅਲਾਹਬਾਦ) ਤੈਬੇਣੀ ਸੰਘਮ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਤੈਬੇਣੀ ਸੰਘਮ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਾਣੀ ਝੂਸੀ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀ ਝੂਸੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸੜਕ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ ਜੋ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੜਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਤਕ

ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ 89 ਮੀਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਮੌਜੂਦਾ ਬਨਾਰਸ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਕਮੱਛਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਨਾਰਸ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਧੁਬਰੀ ਤੱਕ

ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਠਹਿਰੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਕਮਾਂਡੋ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਕਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਹਾਜੀਪੁਰ-ਪਟਨਾ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋ ਰਾਹ ਸਨ: ਇਕ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੱਚਾ ਰਸਤਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਗਯਾ ਅਤੇ ਗਯਾ ਤੋਂ ਪਟਨੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਸਸਰਾਮ ਤੇ ਗਯਾ ਹੋ ਕੇ ਪਟਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਵਾਰਿਆ ਸੁਧਾਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਾਂਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਇਸੇ ਸੜਕ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰ ਚੰਦਰੌਲੀ ਅਤੇ ਸਸਰਾਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗਯਾ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਫਲਗੂ ਨਦੀ ਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

ਗਯਾ ਤੋਂ ਇਕ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਹਾਜੀਪੁਰ ਵਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਾਜੀਪੁਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਹਾਜੀਪੁਰ (ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ਫਰਪੁਰ) ਮੌਜੂਦਾ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਤਰੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਅਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੰਡਕ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਹਾਜੀਪੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

ਹਾਜੀਪੁਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੰਗੇਰ ਤੇ ਭਾਗਲਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪੂਰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਕਤਿਆਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੰਤ ਨਗਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਥੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਕੰਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਟੁਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਜਿਥੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਮੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਮਹਾਨੰਦਾ ਦਰਿਆ ਆ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਮਾਲਦਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਰਾਮਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਲਦਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਗੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਰਸਤੇ ਸੰਭਵ ਸਨ:—

(1) ਇਕ ਉਹ ਸੜਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੀ ਸੜਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੁਰਸ਼ਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਢਾਕੇ ਪੁਜਦੀ ਸੀ।

(2) ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪੱਛਮ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕਾਮਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਧੁਬਰੀ ਪੁਜਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੂਜੇ ਰਸਤੇ ਹੀ ਕਾਮਰੂਪ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਧੁਬਰੀ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿੱਲਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਧੁਬਰੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਹੀ ਇਥੇ ਪੁੱਜੇ ਨਾ ਕਿ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਢਾਕੇ ਤੋਂ। ਮਾਲਦੇ ਤੋਂ ਢਾਕੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਧੁਬਰੀ ਆਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਦੇ ਤੋਂ ਧੁਬਰੀ ਪੁੱਜੇ ਹੋਣਗੇ।

ਕਾਮਰੂਪ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਫੇਰੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦਾ ਆਸਾਮ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਾਮਰੂਪ ਅਤੇ ਆਸਾਮ। ਮੌਜੂਦਾ ਗੋਲਪਾੜਾ, ਕਾਮਰੂਪ ਗੰਗਪੁਰ ਤੇ ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਮਰੂਪ ਦੀ ਹੱਦ ਬਰਨਾ ਦਰਿਆ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਰਨਾ ਦਰਿਆ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਆ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਵਿਚ ਡਿਗਦਾ ਸੀ। ਬਰਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਦਰੰਗ ਵਾਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਹੋਮ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਪਿਆ ਜੋ ਸ਼ਾਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਮਰੂਪ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿਉਨਸਾਂਗ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹੋਮ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਾਮਰੂਪ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਆਸਾਮ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਜੋ ਅਹੋਮ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਾਮਰੂਪ ਅਤੇ ਆਸਾਮ (ਆਸਾ ਦੇਸ਼) ਅੱਡ ਅੱਡ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਸਾਮ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸਾਮ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸਾਮ ਜਾਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਦਾ ਤੋਂ ਕਾਮਰੂਪ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ ਤੇ ਉਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਮੌਜੂਦਾ ਗੋਲਪਾੜਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਮੁਖ ਨਗਰ ਪੁਬਰੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਥੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿੱਲਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੁਬਰੀ ਕਾਮਰੂਪ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਚੀ ਕਬੀਲੇ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤੰਤਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਮਾਖਿਆ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਮਾਖਿਆ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਪੁਬਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਖੇ ਪਧਾਰੇ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਗੋਹਾਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਨਗਰ ਹੈ।

ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਸਾਮ (ਆਸਾ ਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਸਵਰਗ ਨਾਰਾਇਣ (1497-1593) ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮੁੰਗ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਰਾਜਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਆਸਾਮ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਗੋਲਾਘਾਟ ਨਗਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਨਗਰ ਧਨਾਸਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਮੁਜ਼ੋਦਾ ਧੁਰ-ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਿਲੇ ਸਿਬਸਾਗਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਗੋਲਾਘਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦਰਿਆ ਧਨਾਸਰੀ ਦੀ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਨਾਸਰੀ ਦਰਿਆ ਨਾਗ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਬਸਾਗਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਨਉਗੰਗ ਨਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਨੂੰ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਪਾਸੇ ਚੌੜੇ ਮੈਦਾਨ ਸਨ ਜੋ ਨਾਗਾ ਅਤੇ ਮੁਕੀਰ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਧਨਾਸਰੀ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਉਹ ਰਾਕਸ਼ ਆਦਮੀ ਭਖਦਾ ਥਾਂ ਧਨਾਸਰੀ ਦੇਸ਼ ਕਾ ਤਹਾਂ ਬਾਬਾ ਜਾਇ ਹੈ ਪ੍ਰਗਟਿਆ"। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਧਨਾਸਰੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਣਾ ਦੱਖਣ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੋਲਾਘਾਟ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਗੋਹਾਟੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਰਾਹ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ੀਲਾਂਗ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੋਵਾਈ ਅਤੇ ਜੈਨਤੀਪੁਰੇ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਸਿਲਹਟ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸ਼ੀਲਾਂਗ ਤੋਂ ਜੋਵਾਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜੈਨਤੀਪੁਰਾ 64 ਮੀਲ ਅਤੇ ਜੈਨਤੀਪੁਰੇ ਤੋਂ ਸਿਲਹਟ 26 ਮੀਲ ਸੀ। ਸਿਲਹਟ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੇਤਮ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਲਹਟ ਅੱਜ ਕਲ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸਿਲਹਟ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਵਾਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸੁਰਮਾ ਅਤੇ ਬਾਰਕ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਸਿਲਹਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਬੇੜੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਸੋ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿਲਹਟ ਤੋਂ ਸੁਰਮਾ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਾਰਕ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਢਾਕੇ ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਢਾਕਾ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੇਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਢਾਕੇਸ਼ਹੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦਾ ਰੇਅਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰੇ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥੇ ਪਧਾਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੂਹ ਹੁਣ ਤਕ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਢਾਕਾ ਅੱਜ ਕਲ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਢਾਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਢਾਕੇ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ।

ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਬੈਟੀਕੁਲਾ (ਲੰਕਾ) ਤੱਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦਾ ਕਲਕੱਤੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨਗਰ ਸੀ ਜੋ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪਧਾਰੇ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਹੈਰੀਸਨ ਰੋਡ ਤੇ ਹੈ।

ਸੁਨਾਰਗਾਉਂ, ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸੜਕ ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੜਕ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਧੁਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਗੰਜਾਮ ਨਗਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੜਕ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਟਕ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉੜੀਸਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤਾਪਰੁਦਰਾ ਦੇਵ ਸੀ ਜੋ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਮਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਟਕ ਜਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਕਟਕ ਤੋਂ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਇਕ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਗਨਨਾਥ ਦੀ ਸੜਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਪੁਰੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਜਿਥੇ ਚੇਤਨਿਆ ਦੇ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਈਸਵਰ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਚੇਤਨਿਆ ਮਹਾਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਪੁਰੀ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਟਕ ਆ ਗਏ। ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਰੀ ਜਾਣਾ ਸਭ ਲਿਖਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।

ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸਥਾਨ

ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਏ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਰਸਤਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਕਟਕ ਤੋਂ ਗੰਜਾਮ ਅਤੇ ਗੰਜਾਮ ਤੋਂ ਉਸ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ, ਜੋ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਆਂਦਰਾ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਗੰਟੂਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਗੰਟੂਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਗੰਟੂਰ ਤੋਂ ਆਪ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ (ਜਾਂ ਕਾਂਜੀਵਰਮ) ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਮੌਜੂਦਾ ਮਦਰਾਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 45 ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜ਼ਿਲਾ ਚੰਗਲਪਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬੋਧੀ ਅਸਥਾਨ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਜਿਆ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਥੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲਦੇ ਚਲਦੇ ਤ੍ਰਿਵਨਮਲਾਏ (ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਦੱਖਣੀ ਅਰਕਾਟ) ਵਿਖੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤ੍ਰਿਵਨਮਲਾਏ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਹਥ ਰੱਖ ਦਿਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਪਾਰਬਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਤਪ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਵਾਈ। ਤ੍ਰਿਵਨਮਲਾਏ ਦਾ ਅਰਥ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਪ੍ਰਜਲਤ ਅਗਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰਿਚਨਾਪਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਵੇਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਗਾਪਟਮ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਨਾਗਾਪਟਮ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਨਾਗਾਪਟਮ ਅਤੇ ਲੰਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੰਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿਨਕੋਮਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਾਹ ਦਿਤਾ। ਤ੍ਰਿਨਕੋਮਲੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਟੀਆਕੁਲਮ ਜਾਂ ਮਡਾਕੁਲਾਪਾ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਬੈਟੀਕੁਲਾ ਪਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਮਡਾਕੁਲਾਪਾ ਤਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਬਸਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਥਨ ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਹਨੂਮਾਨ ਦੀ ਲੰਕਾ ਸਾੜਨ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਾ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਈ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਗਾਪਟਮ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਨਕੋਮਲੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਨਕੋਮਲੀ ਤੋਂ ਬੈਟੀਕੁਲਾ (ਮਟੀਆ ਕੁਲਮ) ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਲੰਕਾ ਫੇਰੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲੰਕਾ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ, 'ਹਕੀਕਤ ਰਾਹਮੁਕਾਮ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਕੀ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਮੇਂ (1581-1606 ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਖਾਲੀ ਪਤਰੇ ਤੇ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਤੇ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਕਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇੰਨਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲੰਕਾ ਜਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਕਾ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੈਟੀਕੁਲਾ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਕੁਰੂਕਲ ਮੰਡਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਨਮ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਡਾ. ਡਬਲਯੂ. ਐਸ. ਕਰਨਾਰਤਨਾ, ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਆਰਕੀਆਲੋਜੀਕਲ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਕੋਲੰਬੋ, ਨੇ ਇਕ ਪੋਪਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਟੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ। ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ 'ਪ੍ਰੋਸੀਡਿੰਗਜ਼ ਆਫ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਮੀਨਾਰ', 1969, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ' (ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਨਾ 76-80)

ਮਟੀਆਕੁਲਮ (ਬੈਟੀਕੁਲਾ) ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਤੇ ਇਕ ਨਗਰ ਕੁਰੂਕਲ ਮੰਡਪ ਆਬਾਦ ਹੈ ਕੁਰੂਕਲ ਮੰਡਪ ਤਾਮਿਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਤੋਂ ਇਕ ਸਿਧ ਨਾਥ ਬਾਬਾ ਇਥੇ ਆਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੁਰੂਕਲ ਮੰਡਪ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਖਣ ਵਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਲੰਕਾ ਦੇ ਧੁਰ ਦਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ

ਤੀਰਥ ਕਤਰਗਾਮਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰੂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬੈਟੀਕੁਲਾ ਤੋਂ ਲੰਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯਾਤਰੂ ਕਤਰਗਾਮਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦਾ ਕਲਮਨਾਏ, ਟਿਉਕੋਇਲ ਪਾਤ੍ਰਵਿਲ ਅਤੇ ਪਾਨਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਤਰਗਾਮਾ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਮਾਨਕ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਿਵਜੀ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਡਾ ਕੁਮਾਰਾ ਜਾਂ ਕਤਰਗਾਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਤਰਗਾਮਾ ਤੋਂ ਬਡੁਲਾ ਨਗਰ ਹੋ ਕੇ ਨੂਰਅਹਿਲੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਅਹਿਲੀਆਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੀਤਾ ਕੈਦ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਅਹਿਲਿਆ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਸੀਤਾਵਾਕਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਅਵਿਸ਼ਵੇਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਮੌਜੂਦਾ ਕੋਲੰਬੋ ਤੋਂ 33 ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ। ਸੀਤਾਵਾਕਾ ਦਾ ਕਥਨ 'ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ' ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਸੀਤਾਵਾਕਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਟੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਧਰਮਾ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਬਾਹੂ ਨਾਵਾਂ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਅਨਰਾਧਪੁਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਜਾਇਬਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਲਾਲੇਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਅਚਾਰੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਬਾਹੂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਡਬਲਯੂ. ਐਸ. ਕਰਨਾਰਤਨਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਨਕ ਅਚਾਰੀਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਹੈ। ਕੋਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤਰ ਵਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਲੰਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਅਨਰਾਧਪੁਰਾ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲੰਕਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨਰਾਧਪੁਰਾ ਤੋਂ ਆਪ ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਮੌਜੂਦਾ ਤਾਲੀਮਿਨਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁਰਾਤਨ ਮੇਨਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਮੇਨਰ ਤੋਂ ਅਨਰਾਧਪੁਰਾ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖੁਸ਼ਕ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਵਸੋਂ ਤਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਸਮੇਂ ਤਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਉਹ ਪਾਣੀ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਉਜੈਨ ਤੱਕ

ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਮੇਨਰ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਮੇਨਰ ਤੋਂ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਕੇਵਲ 20 ਮੀਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੂਰ ਸੀ। ਸਾਇਦ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਰਾਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਪੁਲ ਬਨਾਉਣਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੇਤਬੰਧ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਮ ਦਾ ਪੁਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਲੰਕਾ ਵਿਚੋਂ ਮੇਨਰ ਤੋਂ ਬੇੜੀ ਜਾਂ ਬਾਦਬਾਨੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਸੇਤਬੰਧ ਪੁਜ ਗਏ। ਇਥੇ ਅੱਜ ਕਲ ਧਨਸ਼ਕੋਂਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਤੋਂ ਅੱਠ ਨੌਂ ਮੀਲ ਹੈ। ਸੇਤਬੰਧ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਉਦਾਸੀ ਮਠ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ।

ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮਨਾਦਪੁਰਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਟਰੀਵੇਂਡਰਮ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਟਰੀਵੇਂਡਰਮ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਟਿਉ ਅਨੰਤਪੁਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਗਰ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਇਕ ਅਨੰਤਪੁਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਟਰੀਵੇਂਡਰਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਾਲਮ ਤੇ ਕੋਟਾਇਮ ਨਗਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤਿਲਗੰਜੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲਮ ਕੋਟਾਇਮ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤਰ ਵਲ ਟੁਰ ਪਏ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਕੰਬੋਟੋਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਆਨਾਮਲਾਏ ਪਰਬਤ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਨੀਲਗੰਗੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਬਿਦਰ ਪੁਜ ਗਏ। ਬਾਸ ਨੂੰ ਮਲਿਆਲਮ ਵਿਚ ਬਿਦਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਿਦਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਸਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਬਿਦਰ ਬਾਹਮਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਿਦਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ।

ਬਿਦਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਇਕ ਸੌ ਸਤਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਦੇੜ ਨਗਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਕਾਟੀਆਂ

ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਨਾਨਾਗਿਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਕਲ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮਾਲ ਟੀਕਰੀ ਹੈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਠਹਿਰੇ।

ਨਾਦੇੜ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਗਰ ਦੇਵਗਿਰੀ (ਦੋਲਤਾਬਾਦ, ਜ਼ਿਲਾ ਔਰੰਗਾਬਾਦ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੋਚ ਪੁਜ ਗਏ। ਬੜੋਚ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਨਰਬੰਦਾ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਬੜੋਚ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਾਨਕਵਾੜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਨਾਂ 75 ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਜਗੀਰ ਹੈ ਜੋ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਵਾਈ ਸੀ।

ਬੜੋਚ ਤੋਂ ਬਾਦਬਾਨੀ ਜਹਾਜ਼ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਲੋਕ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੌ ਬੜੋਚ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਭਾਸ ਪਤਨ (ਮੌਜੂਦਾ ਵੇਰਾਵਲ ਬੰਦਰਗਾਹ) ਪੁੱਜ ਗਏ। ਪ੍ਰਭਾਸ ਪਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਫੇਰ ਪ੍ਰਭਾਸ ਪਤਨ ਤੋਂ ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 10 ਮੀਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਸੋਰਠ (ਸੋਰਾਸਟਰ) ਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਥੇ ਕੋਈ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋਰਠ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਜ਼ਫਰ ਦੂਜਾ (1511-26) ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ।

ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ (ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ) ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਉਜੈਨ ਪੁਜ ਗਏ। ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਵਪਾਰੀ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਆਮ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਗਰ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।

ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਮਥਰਾ

ਉਜੈਨ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਆਵੰਤੀਪੁਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਵੰਤੀ ਨਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਸਪਰਾਨਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ਚਲਦਾ ਹੈ ਉਜੈਨ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਗੁਫਾ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਮਹਾ-ਕਾਲ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫਸੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਫਸੀਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਫਸੀਲ ਢਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਗੁਫਾ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠੇ।

ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਚਤੋੜਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਮੇਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁਸ਼ਕਰ ਝੀਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਅਜਮੇਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਮੁਆਇਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਸੀ। ਪੁਸ਼ਕਰ ਝੀਲ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੰਬੇਰ (ਮੌਜੂਦਾ ਜੈਪੁਰ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਥਰਾ ਆ ਗਏ। ਮਥਰਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਪਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਟਾਲਮੀ

ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਥੋਰਾ ਅਤੇ ਐਰੀਅਨ ਅਤੇ ਪਲਾਈਨੀ ਨੇ ਮੀਥੋਰਾ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਕ ਬੋਧੀ ਅਸਥਾਨ ਸੀ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ ਨੇ ਵੀਹ ਬੋਧੀ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਭਿਖਸੂ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਥਰਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਤੇ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕਈ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮਥਰਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁਣ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰਲੋਧੀ (1488-1517 ਈਸਵੀ) ਨੇ ਮਥਰਾ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਥਰਾ ਜਾ ਕੇ ਕੇਸਵ ਦੇਵ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਸਵ ਦੇਵ ਦਾ ਮੰਦਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ 1669 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਆਗਰਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਫਗਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਗਰੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ

ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਰਾਹ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ : ਇਕ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਰੀਵਾੜੀ ਅਤੇ ਸਰਸੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾਣਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰਦਵਾਰੇ—ਮਜਨੂ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਅਤੇ ਨਾਨਕਪਿਆਉ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਅੱਗੇ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਉਹ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਜਾਂ ਨਾ ਗਏ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਰੀਵਾੜੀ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਹਿਸਾਰ ਅਤੇ ਸਰਸੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸਰਸੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਾਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਹ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਕੋਲ ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਉਥੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ 'ਚਿਲਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਸਰਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸੜਕ ਪਾਕਪਟਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਸੀ ਜੋ ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਅਤੇ

ਮਨਕੇਰਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸੜਕ ਤੇ ਚਲਦੇ ਪਾਕਪਟਨ ਪੁੱਜ ਗਏ ਜੋ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫਕੀਰ ਫਰੀਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਕਪਟਨ ਗਏ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ (ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ) ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਬੰਧ ਮਿਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੰਘਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਾਕਪਟਨ ਜਾਣਾ ਦੋ ਵਾਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਤੇ ਦੀਪਾਲ-ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੂਨੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਤਲਵੰਡੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਅਤੇ ਚੂਨੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ ਕਥਨ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤੇ।

ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ

ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਸਮੇਰ ਪਰਬਤ

ਨਕਸ਼ਾ 16 ਅਤੇ **ਨਕਸ਼ਾ 17** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਸਫਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਰ ਪਰਬਤ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਤੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਆਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਮਸਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਰਮਾਤੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਵਾ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਔਖੀ ਸਮਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਕਾਫੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵੰਡੀ ਠਹਿਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਟੁਰ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਭ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦੀ ਯਾਦ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ—ਇਕ ਬਦਾਮੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚਹੱਟਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਵਾਹਰ ਮਲ ਵਿਚ।

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਹ ਘਵਿੰਡੀ, ਖਾਲੜਾ ਅਤੇ ਪਟੀ (ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਠਹਿਰੇ। ਪਟੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਟੀ ਹੈਬਤ ਖਾਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੈਬਤ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਘਵਿੰਡੀ ਅਤੇ ਖਾਲੜਾ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਹਨ। ਪਟੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਲੰਘ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ। ਉਥੋਂ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਚਲ ਕੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਪੀਰ ਬੁੱਢਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਥਾਂ ਉਦੋਂ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬੈਠੇ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ।

ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਕੇਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਮੰਡੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ ਲੇਹ (ਲਦਾਖ), ਯਾਰਕੰਦ (ਅੱਜ ਕਲ ਰੂਸੀ ਤੁਰਕਸਤਾਨ), ਕਾਂਗੜਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਸਤੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਦਸ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਿਕੰਦ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕੁੰਡ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਜ ਕਲ ਨਾਂ ਰਵਾਲਸਰ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਵਾਲਾਜੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਂਗੜਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਗੋਪੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਾਟ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਟ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਿਥਿਆਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਨਪੋਣ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਂਗੜੇ ਪੁੱਜੇ। ਕਾਂਗੜੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਗਰਕੋਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੀ ਧਾਕ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਪਾਲਮ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੈਜਨਾਥ ਪੁੱਜੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀੜਗਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀੜਗਰਾਮ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਕੀੜ ਕੌਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀੜਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪਤਨ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਕੀੜਗਰਾਮ ਦਾ ਰਾਜਾ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬੈਜਨਾਥ (ਕੀੜਗਰਾਮ) ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਸੀ ਜੋ ਦੁਲਚੀ ਦਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕੁਲੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਲੂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਮਨੀਕਰਨ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਕੁਲੂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਲ ਅਤੇ ਸਪਿਤੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਕੁਲੂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦਰੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਪਿਤੀ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹਮਤੂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਗਰੀ ਦਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਹਤਾਂਗ ਤੋਂ 25 ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਚੰਦਰ-ਕਲਾ (ਹਮਤੂ)

ਦਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਪਿਤੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਚੰਦਰ ਕਲਾ ਦਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਮੇਲਾਣਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਪਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਤਿਬਤ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸਪਰੰਗ ਜਾਂ ਪਰੰਗ ਦਰੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਚੂਰਿਤ, ਚੋਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਬੇਲਿੰਗ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰੂ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਈ ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਫਿਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਸਮੇਰ ਪਰ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਨਕਸ਼ਾ 2 ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਸੁਮੇਰ' ਅਤੇ 'ਮੇਰੂ' ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਸਪਿਤੀ' ਅਤੇ 'ਪਿਤੀ' ਜਾਂ 'ਸਪਰੰਗ' ਤੇ ਪਰੰਗ। ਪੁਰਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰ ਨੂੰ ਮੇਰੂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਵਿਦਵਾਨ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੇਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ ਪਰਬਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ। ਕੈਲਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੋਲ ਚਾਰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੋਰਤੋਕ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਗਾਰੂ ਸੀ, ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰੁਡੇਕ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਾਨਸੌਂਗ ਝੀਲ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਚਸੂਲ ਵਾਲੇ ਰਸਤਿਉਂ ਲਦਾਖ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ।

ਫਿਰ ਆਪ ਚਸੂਲ ਤੋਂ ਉਪਸ਼ੀ ਤੇ ਉਪਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵੀਹ ਮੀਲ ਤੇ ਕਾਰੂ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕਾਰੂ ਨਗਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਹਨ। ਕਾਰੂ ਨਗਰ ਦੇ ਕੋਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਤੇ ਲਦਾਖ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਅਸਥਾਨ 'ਗੁੰਫਾ ਹੋਮਸ' ਹੈ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੋਮਸ ਵੀ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਹੋਮਸ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਟੁਰ ਪਏ ਜੋ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਕਾਰਦੂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਕਾਰਦੂ ਵੀ ਲੇਹ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ। ਲੇਹ ਤੋਂ 18 ਮੀਲ ਨਿਮੀ ਤੇ ਨਿਮੀ ਤੋਂ 32 ਮੀਲ ਖਾਲਸੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਸਗੋ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਕ ਰਾਕਸ਼ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਧਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਚਟਾਨ ਤੇ ਜਾ ਵੱਜਾ। ਉਸ ਚਟਾਨ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਰਾਕਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕਾਰਦੂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ।

ਸਕਾਰਦੂ ਤੋਂ ਕਾਰਗਲ ਤਕ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਰਗਲ ਪੁਜ ਗਏ ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਲ ਸੀ। ਕਾਰਗਲ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜੋਜੀਲਾ ਦਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਤੇ ਬਾਲਤਾਲ ਨਗਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਅਮਰ ਨਾਥ ਪੁਜ ਗਏ। ਇਹ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ।

ਫਿਰ ਆਪ ਅਮਰਨਾਥ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦਾ ਪਹਿਲਗਾਮ ਦੇ ਰਸਤਿਉਂ ਮਟਨ ਪੁਜ ਗਏ। ਮਟਨ ਮਾਰਤੰਡ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖੰਡਰਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮਾਰਤੰਡ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਠੰਡ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਟਨ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬੀਜ ਬਿਹਾੜੇ ਦਾ ਪੰਡਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮਟਨ ਨਗਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਤਨਾਗ (ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ) ਪੁਜੇ। ਅਨੰਤਨਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਅਨੰਤਨਾਗ ਤੋਂ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਪੁਜੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲ ਪਏ ਜੋ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਤੋਂ ਆਪ ਕੋਹਲਾ ਪੁਜੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਹਸਨਅਬਦਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਹਸਨਅਬਦਾਲ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਟਿਲਾ ਬਾਲ ਗੁਦਾਈ (ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ) ਵਿਖੇ ਪੁਜ ਗਏ। ਟਿਲਾ ਬਾਲ ਗੁਦਾਈ ਸਿਧ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ਼ੇਖ ਹਮਜ਼ਾ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਆਪ ਪਸਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਤਲਵੰਡੀ ਪੁਜ ਗਏ।

ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ

ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਹਿੰਡਲਾਜ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਜਨਮਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਕਰਮਾਤੀ ਉਡਾਰੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਜੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਲਵੰਡੀ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਫਰ ਤੇ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ। ਫਿਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਕਪਟਨ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਪਾਕਪਟਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਅਜੋਧਨ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ (ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ) ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਅਗੇ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ ਨੂੰ ਉਹ ਦੋ ਵਾਰੀ ਮਿਲੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਪਾਕਪਟਨ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਤੁਲੰਬੇ ਠਹਿਰੇ। ਤੁਲੰਬਾ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲ ਮਖਦੂਮਪੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਜਨ ਠਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਅਗੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਮੁਲਤਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਅਲੱਗਜ਼ਾਡਰ ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿਕੰਦਰ-ਇ-ਆਜ਼ਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਲੀ ਜਾਂ ਮਲੋਈ ਕੌਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮੁਲਤਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਮੁਲਤਾਨ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੋਹਰਾਵਰਦੀ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਵੀ ਪੁਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੇ ਮਖਦੂਮ ਬਹਾਵਦੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲੇ।

ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਚ ਗਏ। ਉੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਅਲੱਗਜ਼ਾਡਰ ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਗਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਕੰਦਰ-ਇ-ਆਜ਼ਮ ਨੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਉਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਇਥੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹਾਜੀ ਅਬਦੁਲਾ ਬੁਖਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1525-26 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਉੱਚ ਦੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਸੱਖਰ ਪੁੱਜੇ। ਤੇ ਫੇਰ ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਖਪਤ ਨਦੀ ਜਾਂ ਕੋਰੀ ਨਦੀ ਰਾਹੀਂ ਲਖਪਤ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਲਖਪਤ ਨਦੀ ਜਾਂ ਕੋਰੀ ਨਦੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਭੁੰਚਾਲ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਪਰ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਚਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾ ਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਲਖਪਤ ਦਾ ਨਾਂ ਬਸਤਾ ਬੰਦਰ ਸੀ। ਲਖਪਤ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਕਛ ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਜਾਗੀਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲਖਪਤ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਿਆਨੀ, ਕੋਟੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਨਰਾਇਣਾ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵੇਖਣ ਗਏ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੱਛ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਸਨ ਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਰਿਆਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੋਨ ਮਿਆਨੀ ਜਾਂ ਮਿਆਨੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਬੰਦਰਗਾਹ ਮੌਜੂਦਾ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ 50 ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੈ। ਮਿਆਨੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲ ਹਿੰਡਲਾਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਨੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਡਲਾਜ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗਏ। ਹਿੰਡਲਾਜ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਹਿੰਡਲਾਜ ਤੋਂ ਮੱਕੇ ਤੱਕ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਮੱਕੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੇ ਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਕਈ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਰ ਸਾਲ ਮੱਕੇ ਹੱਜ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦਾ ਪਿਛੋਂ; ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੱਕੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੱਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੱਕੇ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਿੰਡਲਾਜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਡਲਾਜ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ ਸੌਨ ਮਿਆਨੀ ਜਾਂ ਮਿਆਨੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਆ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਅਸਥਿਤ ਮੌਜੂਦਾ ਨਗਰ ਮਸਕਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਲਹਟ ਪੁੱਜੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਪ ਕਲਹਟ ਤੋਂ ਅਦਨ ਤੇ ਅਦਨ ਤੋਂ ਅਲਅਸਵਦ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਨਵੀਨ ਜੱਦਾ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹਾਜੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਅਲਅਸਵਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੱਕੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਜੋ ਉਥੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ।

ਮੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਟਾਲਮੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਕੌਰਾਬਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਕਾ ਮੌਜੂਦਾ ਜਮਜ਼ਮ ਖੂਹ ਦੇ ਆਲੇ

ਦੁਆਲੇ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਸੂਰਾ ਇਕ ਸੌ ਛੇ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਨੂੰ “ਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੰਸਥਾ” ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੱਕੇ ਜਾਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਮੱਕੇ ਗਇਆ ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਧਾਰੇ ਬਨਵਾਰੀ।
ਆਸਾ ਹਥਿ ਕਿਤਾਬ ਕਛਿ ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਮੁਸੱਲਾ ਧਾਰੀ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਕਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੱਕੇ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਪੁਛਨਿ ਗਲ ਈਮਾਨ ਦੀ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾਂ ਇਕਠੇ ਹੋਈ।
ਵਡਾ ਸਾਂਗ ਵਰਤਾਇਆ ਲਖਿ ਨ ਸਕੈ ਕੁਦਰਤਿ ਕੋਈ।
ਪੁਛਨਿ ਖੋਲਿ ਕਿਤਾਬ ਨੋ ਹਿੰਦੂ ਵੱਡਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੋਈ।
ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆਂ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਬਾਝੁ ਦੋਵੇਂ ਰੋਈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਹਬਾ ਹੀ ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਥੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਰੱਬ ਲਾ-ਮਕਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਾਵਿਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਬੈਠਾ ਜਾਇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹਾਜੀ ਹੱਜ ਗੁਜਾਰੀ।
ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਸੁਤਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੱਲ ਮਹਰਾਬੇ ਪਾਂਇ ਪਸਾਰੀ।
ਜੀਵਨ ਮਾਰੀ ਲੱਤ ਦੀ ਕੋਹੜਾ ਸੁਤਾ ਕੁਫਰ ਕੁਫਾਰੀ।
ਲਤਾ ਵੱਲ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਪਾਇਆ ਹੋਇ ਬਜਗਾਰੀ।

ਟੰਗੇ ਪਕੜ ਘਸੀਟਿਆ ਫਿਰਿਆ ਮਕਾ ਕਲਾ ਦਿਖਾਰੀ।
ਹੋਇ ਹੈਰਾਨ ਕਰੇਨਿ ਜੁਹਾਰੀ।

ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਾ

ਹਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ "ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ" ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੇ ਹਾਲੀ ਛਾਪੇ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਧਾਰਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਖਰੜੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮੱਕੇ ਦੀ "ਗੋਸ਼ਟ ਦਾ ਕਾਫੀ" ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ।

ਇਕ ਨਵੀਨ ਲੇਖਕ ਡਾਕਟਰ ਡਬਲਯੂ. ਐਚ. ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਹਬੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ :

1. ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੱਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

2. ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਹਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸ਼ਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਵੀਨ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਂਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।
3. ਕਈ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਾਹਬੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤ ਕਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਮੱਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਮੱਕੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਮਦੀਨੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮਦੀਨੇ ਆਏ। ਮਦੀਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮਦੀਨੇ ਗਏ।

ਮਦੀਨੇ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ 'ਅਲ ਮਦੀਨਾ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ। ਮਦੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯਸਰਬ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਇਥੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਇਥੇ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਮਦੀਨੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋ ਰਸਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ। ਤਜਾਰਤੀ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ, ਜੋ ਆਮ ਚਲਦਾ ਸੀ, ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਮਿਸ਼ਕ, ਜੋ ਮਦੀਨੇ ਤੋਂ 820 ਮੀਲ ਹੈ, ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਬਗ਼ਦਾਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਜ਼ੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਦੀਨੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਇਸ ਰਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਲਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਦੀਨੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਰਾਹ ਸੀ ਜੋ ਮਦੀਨੇ ਤੋਂ ਫੈਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਧਾ ਬਗ਼ਦਾਦ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਰੂਥਲ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਲਈ ਖ਼ਲੀਫਾ ਹਾਰੂਨ ਰਸ਼ੀਦ ਦੀ ਬੇਗਮ ਜ਼ਬੈਦਾ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫੈਜ਼ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ "ਇਕ ਬਿਖੜਾ ਰਾਹ" ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ 1326 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੌਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਅਤੇ ਰਮ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਬਗ਼ਦਾਦ

ਆਉਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਜਾਰਡਨ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਸ ਲੰਮੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਆਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟਾ ਤੇ ਸਿਧਾ ਰਸਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ।

ਬਗ਼ਦਾਦ ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ "ਰਬ ਦਾ ਦਿਤਾ ਤੌਹਫਾ।" ਬਗ਼ਦਾਦ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤਾ ਲਭਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖ਼ਲੀਫਾ ਹਾਰੂਨ ਰਸ਼ੀਦ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਖ਼ਲੀਫਾ ਅਲਮਾਮੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1258 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਲਾਕੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। 1502 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1524 ਈਸਵੀ ਤਕ ਬਗ਼ਦਾਦ ਸਫ਼ਾਵੀ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਆ ਮਤ ਦਾ ਕਟੜਪੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਸੁਨੀ ਮਤ ਦੀਆਂ ਮਸਜਦਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸੁਨੀ ਇਮਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਬਾਬਾ ਗਿਆ ਬਗ਼ਦਾਦ ਨੂੰ, ਬਾਹਰ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ।
ਇਕ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ।
ਦਿਤੀ ਬਾਂਗ ਨਿਮਾਜ ਕਰ ਸੁੰਨ ਸਮਾਨ ਹੋਯਾ ਜਹਾਨਾ।
ਸੁੰਨ ਮੁੰਨ ਨਗਰੀ ਭਈ ਦੇਖ ਪੀਰ ਭਇਆ ਹੈਰਾਨਾ।

ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਇਕ ਕਬਰ ਤੇ ਇਕ ਬੜਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਥੜੇ ਉਤੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਇਕ

ਸਿਲਾਲੇਖ ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

“ਵੇਖੋ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।
ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਬਣੀ।
ਇਸ ਦੇ ਬਣਨ ਵਿਚ ਸਤਾਂ ਰਬੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ
ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਤੀ 927 (ਹਿਜਰੀ) ਹੈ : ਖੁਸ਼ ਨਸੀਬ
ਚੇਲੇ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ।”

ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖ
ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਗੀਲਾਨੀ (1077-1168 ਈ.) ਜੋ ਕਾਦਰੀ
ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ
ਦੇ ਮਖਦੂਮ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ
ਵਾਂਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ‘ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ : ਇਨ੍ਹਾਂ
ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਦਾ ਹਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਪੁਛਿਆ ਫਿਰਿਕੇ ਦਸਤਗੀਰ ਕਉਣ ਫਕੀਰ ਕਿਸ
ਦਾ ਘਰਾਨਾ।
ਨਾਨਕ ਕਲਿ ਵਿਚ ਆਇਆ ਰਬ ਫਕੀਰ
ਇਕੋ ਪਹਿਚਾਨਾ।

ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ਼ ਚਹੂੰ ਦਿਸ ਜਾਨਾ।

ਪੁਛੇ ਪੀਰ ਤਕਰਾਰ ਕਰ ਇਹ ਫਕੀਰ ਵੱਡਾ ਆਤਾਈ।
ਏਥੇ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਵੱਡੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਲਾਈ।
ਪਾਤਾਲਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਲੱਖ ਓੜਕ ਭਾਲੀ ਖਬਰ ਸੁ ਸਾਈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਫਕੀਰ ਬਹਿਲੋਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ
ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ
ਅਨੰਦਾ ਅਚਾਰੀਆ ਦੇ ਲਭੇ ਸਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਨੇਬਰਡਜ਼
ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਸਨ।

“ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਕੀਰ ਬਹਿਲੋਲ
ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਥੋਂ ਈਰਾਨ ਜਾਣ
ਤੋਂ ਸੱਠ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਤੀਕ ਬਹਿਲੋਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਗੁਰੂ ਜੀ
ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕੀ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ
ਮੱਖੀ ਉਸ ਫੁੱਲ ਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹੇ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਅ
ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਵੇ।”

ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਕਾਬਲ

ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਤਿੰਨ ਰਸਤੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ :

1. ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਖਾੜੀ ਫਾਰਸ ਤੇ ਫੇਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸੀ
2. ਬਗਦਾਦ, ਤਹਿਰਾਨ, ਮਸ਼ਹਦ, ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣਾ।
3. ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਤਹਿਰਾਨ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹਦ ਫੇਰ ਬਲਖ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕਾਬਲ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਆਉਣਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਉਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਕਈਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੰਧਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕਾਬਲ ਪੁੱਜੇ ਜਾਂ ਬਲਖ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ। ਬਲਖ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਉੱਤਰੀ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਸੈਂਟਰਲ ਏਸ਼ੀਅਨ ਰੀਪਬਲਿਕਸ, ਰੂਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਤੇ ਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਕਵੀਰਾਜ ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਮੁਨੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਦਰਪਨ' ਨੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
2. ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸੂਬਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬਾਕੂ ਦੇ ਇਕ

ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਰਸਤਾ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਬਲਖ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਤਹਿਰਾਨ, ਮਸ਼ਹਦ, ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕਾਬਲ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੰਧਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਦਰਪਨ' ਦੇ ਦੱਸੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੇ ਬਣਵਾਏ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੰਧਾਰ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।

ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਤਬਰੇਜ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਆਮ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਤਬਰੇਜ਼ ਪੁੱਜਿਆ ਸੀ। ਤਬਰੇਜ਼ ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਚਾਲਾਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਜੜਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਤਬਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਤਹਿਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਰਾਹ ਮਸ਼ਹਦ ਪੁੱਜਦਾ ਸੀ। ਮਸ਼ਹਦ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਤੂਸ ਸੀ। ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀ ਫਿਰਦੌਸੀ ਅਤੇ ਅਲਗਜ਼ਾਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਧੇਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਰਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਤਬਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਤਬਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹਦ ਪੁੱਜੇ।

ਮਸ਼ਹਦ ਦੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ। ਇਥੇ 809 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਖਲੀਫਾ ਹਾਰੂਨ ਰਸ਼ੀਦ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। 819 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ

ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦਾਮਾਦ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਇਥੇ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਾਣਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

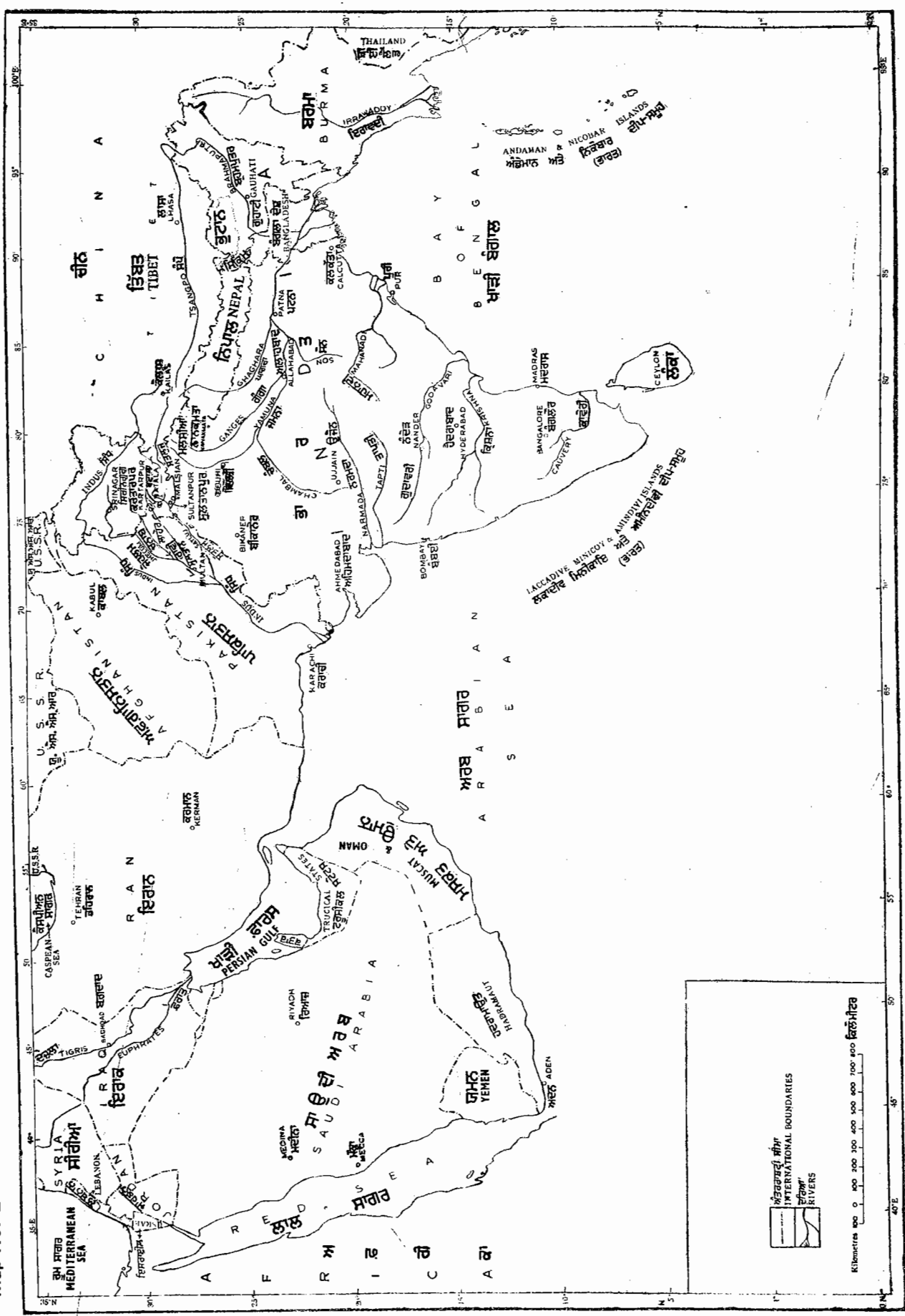
ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪੈ ਗਏ ਜੋ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਧਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਬਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਕਾਬਲ ਅਜ ਕਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬਾਬਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਇਥੇ ਮੁਗਲ

ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਈ ਰਸਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਬਲਖ ਤੋਂ, ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਬੰਨੂ ਤੋਂ ਰਸਤੇ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਾਬਲ ਜਾਣਾ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਚੌਂਕ ਜੁਬਾ (ਜਾਂਦੇ ਮਹਿਮੰਦ) ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸੜਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

Map No. 2 PLACES VISITED BY GURU NANAK (BASED ON THE ACCOUNT OF BHAI GURDAS)

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

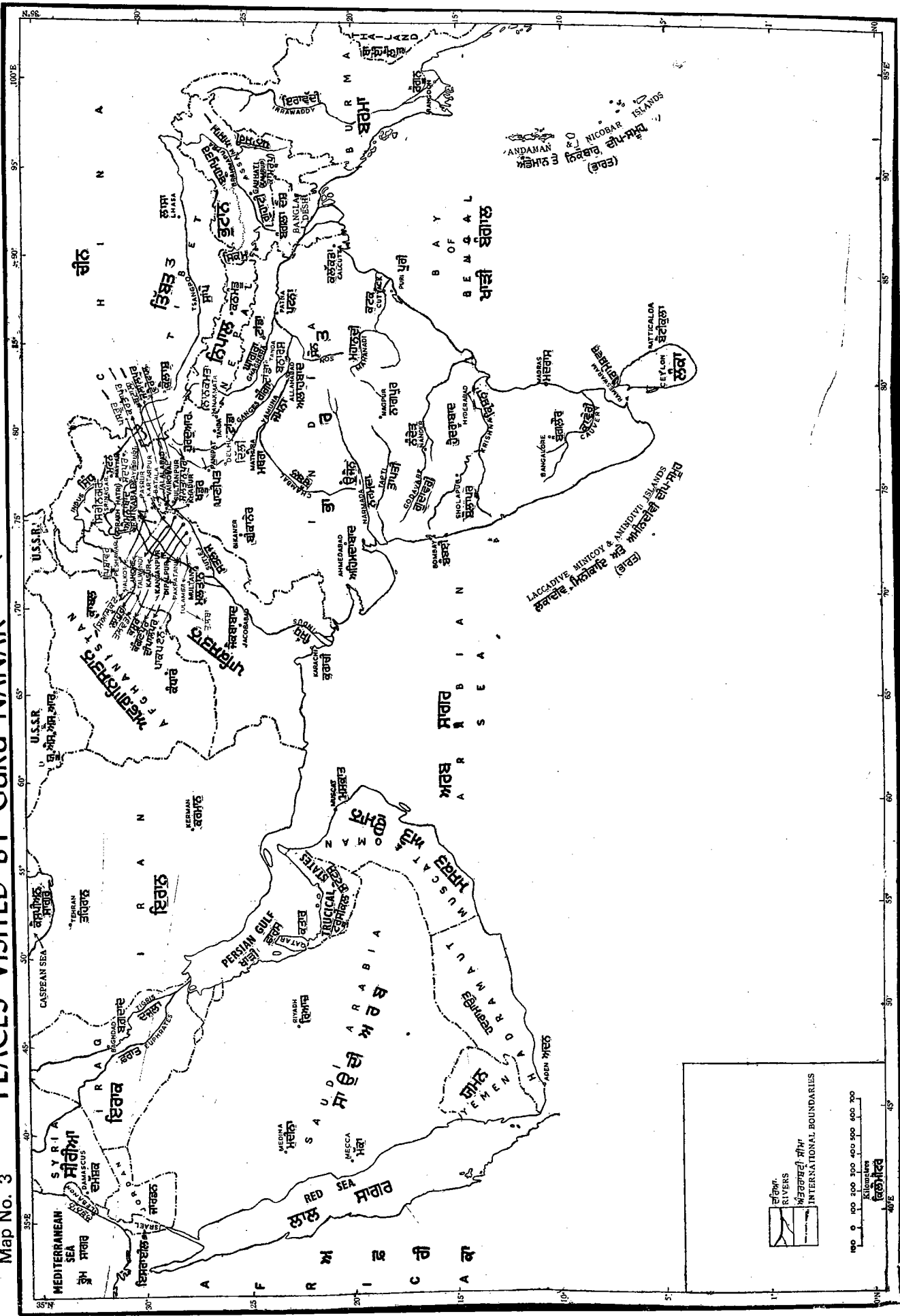
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.

THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.

GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

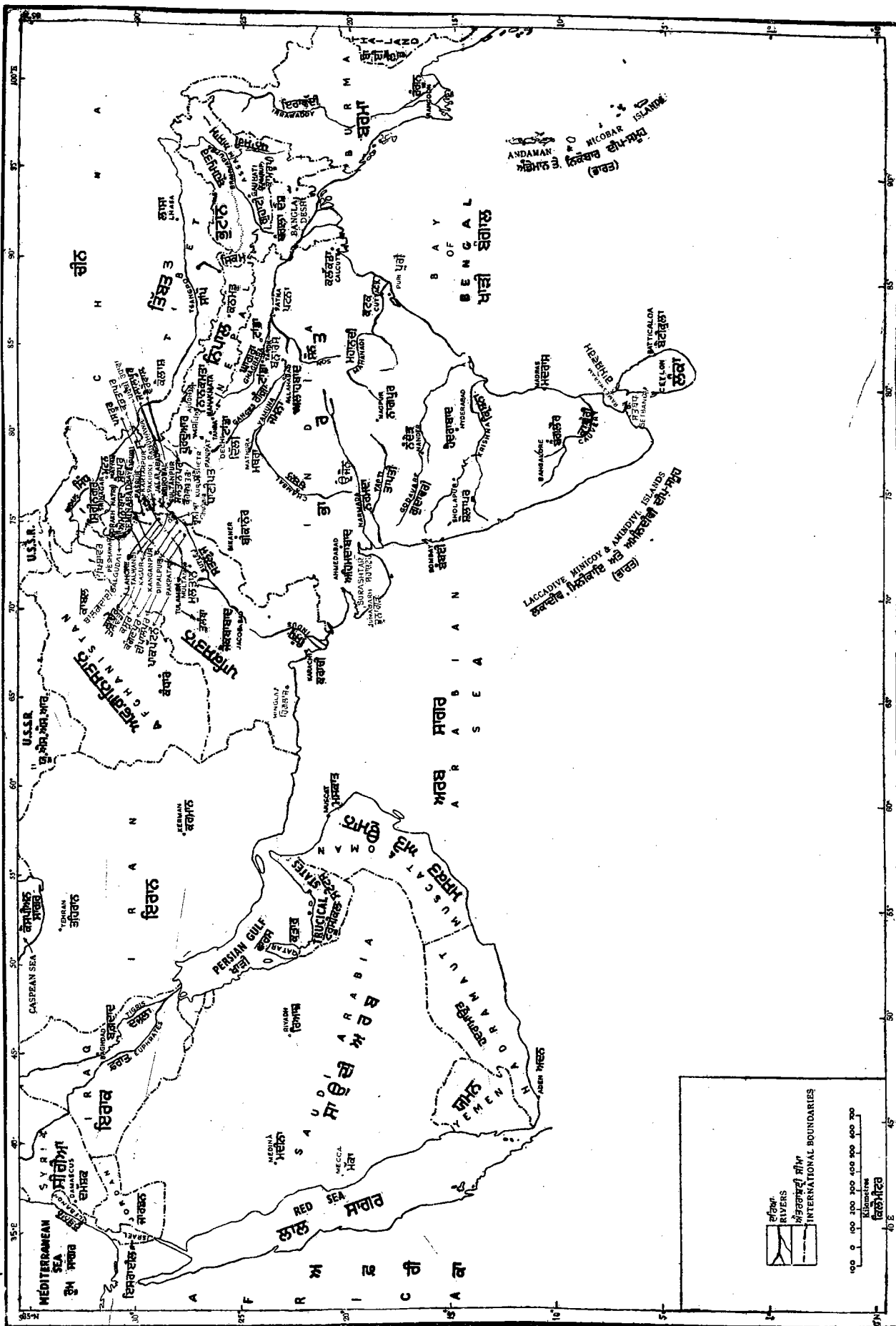

Map No. 3 PLACES VISITED BY GURU NANAK (BASED ON BHAI BALA D JAINANJANULLI)

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।
 BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
 THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
 GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

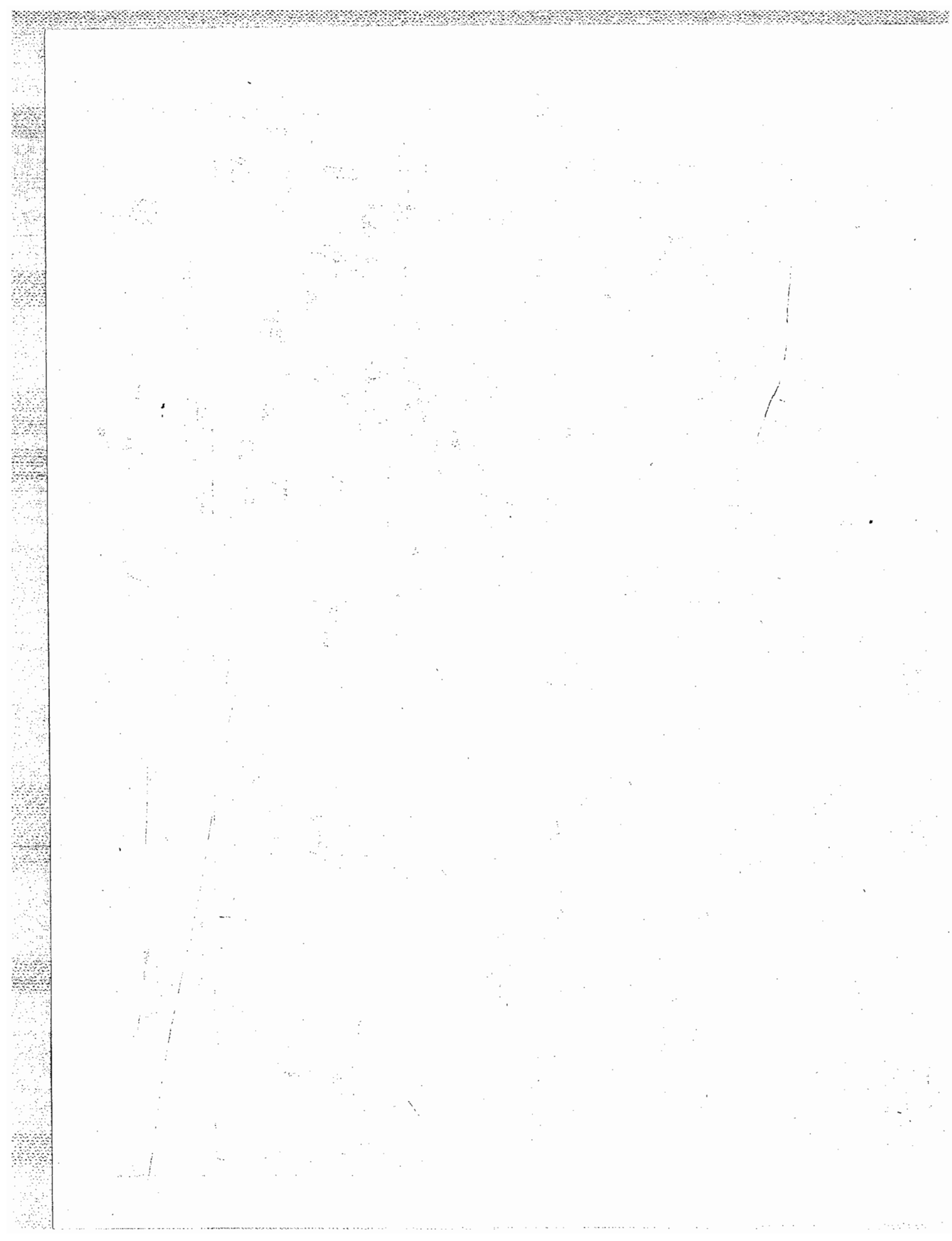

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

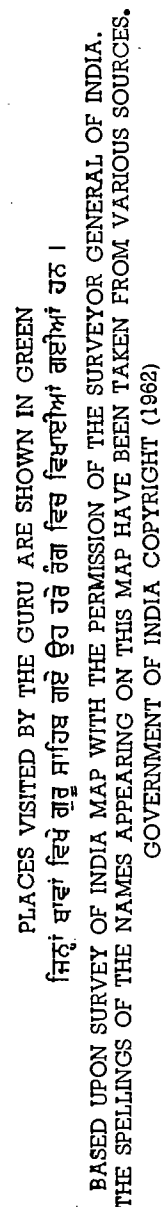
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.

GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

(BASED ON BHAI BALA'S JANAMSAKHI)

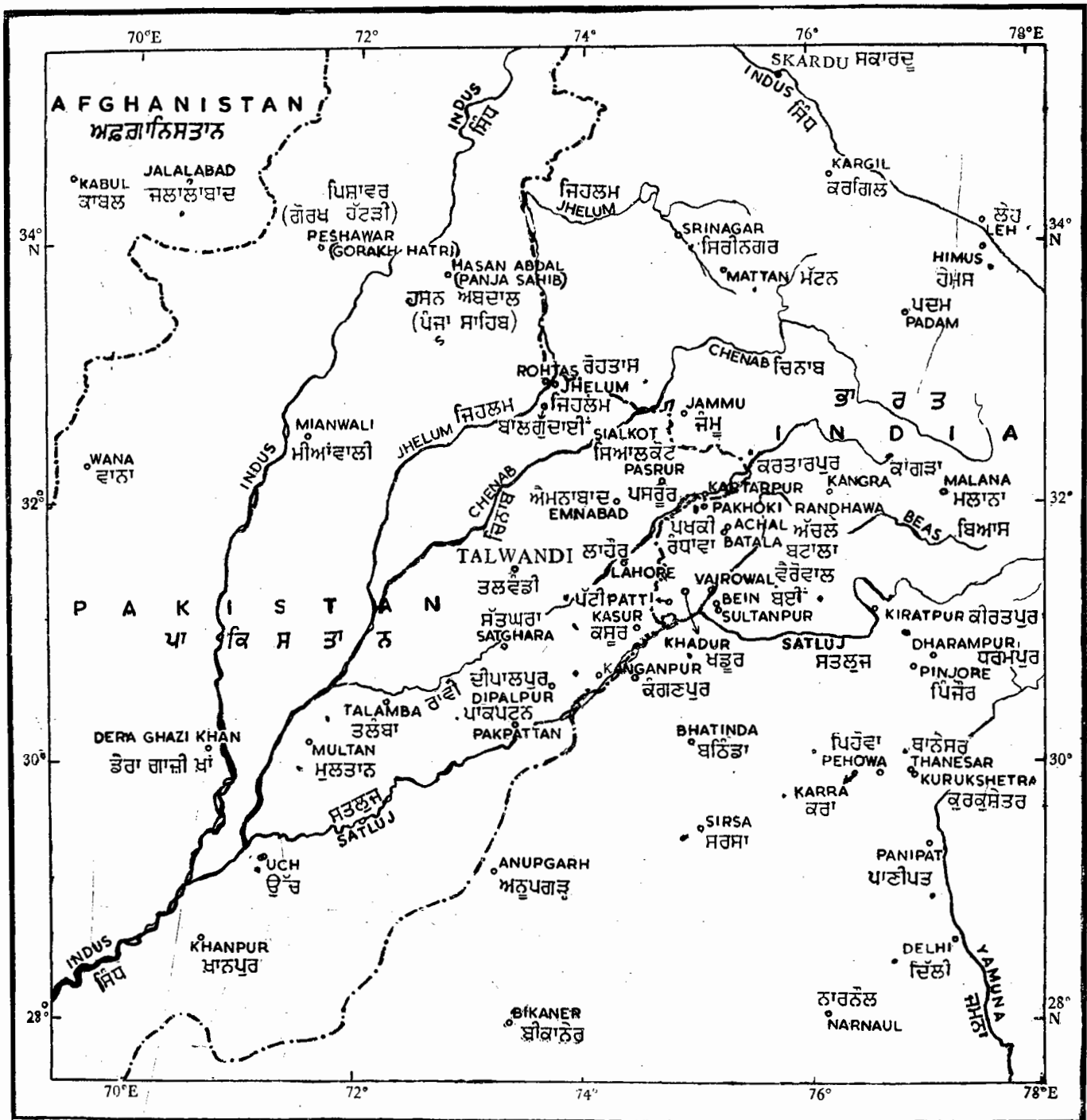

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 6

Map No. 6

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਹ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ

IMPORTANT PLACES VISITED IN THE PUNJAB

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ
INTERNATIONAL BOUNDARY
ਦਰਿਆ
RIVERS

40 200 40 80 120 160 200
KILOMETRES
ਕਿਲੋਮੀਟਰ

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

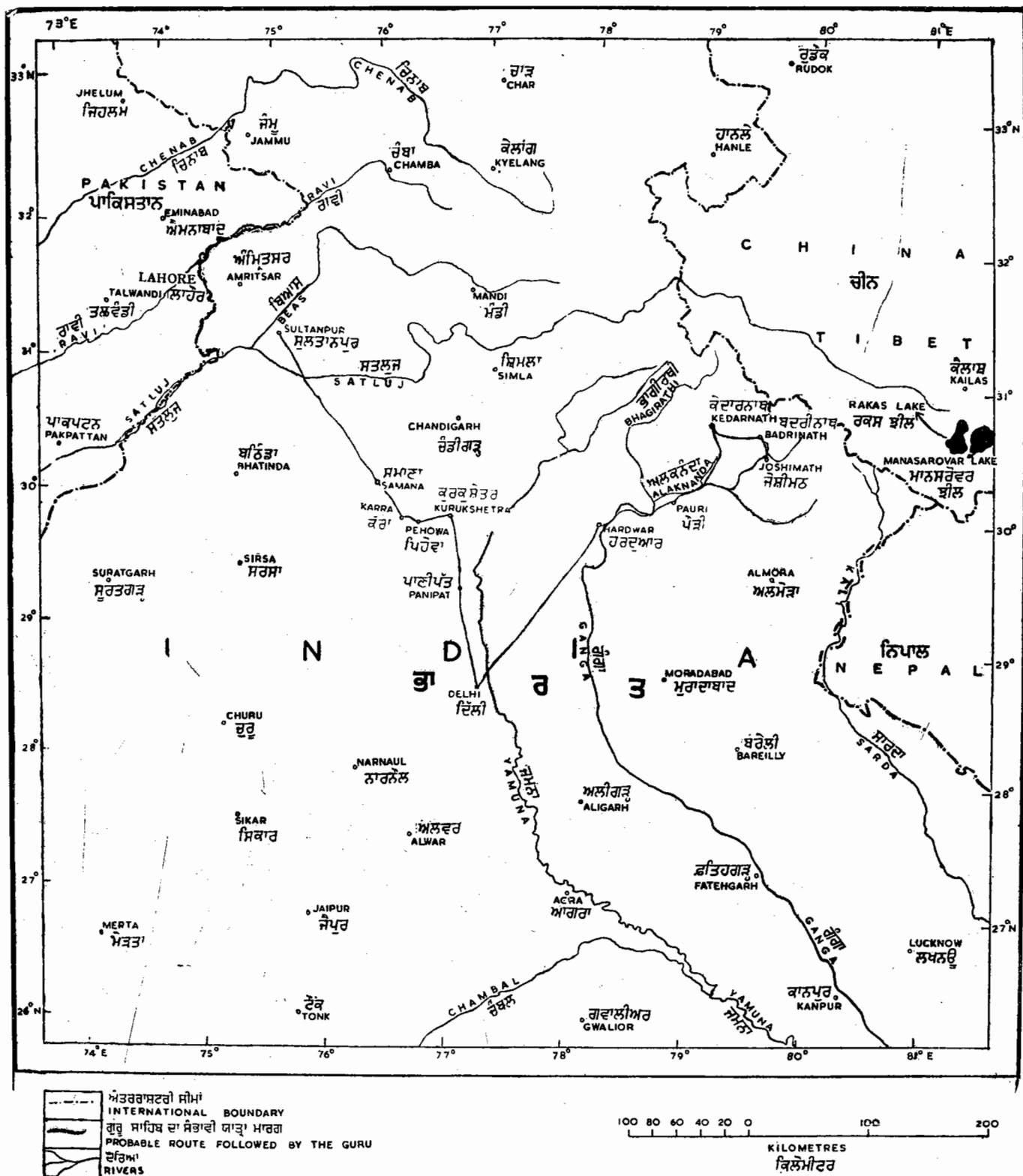
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

Map No. 7

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਜੋਸ਼ੀਮਠ ਤਕ
FROM SULTANPUR TO JOSHIMATH

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

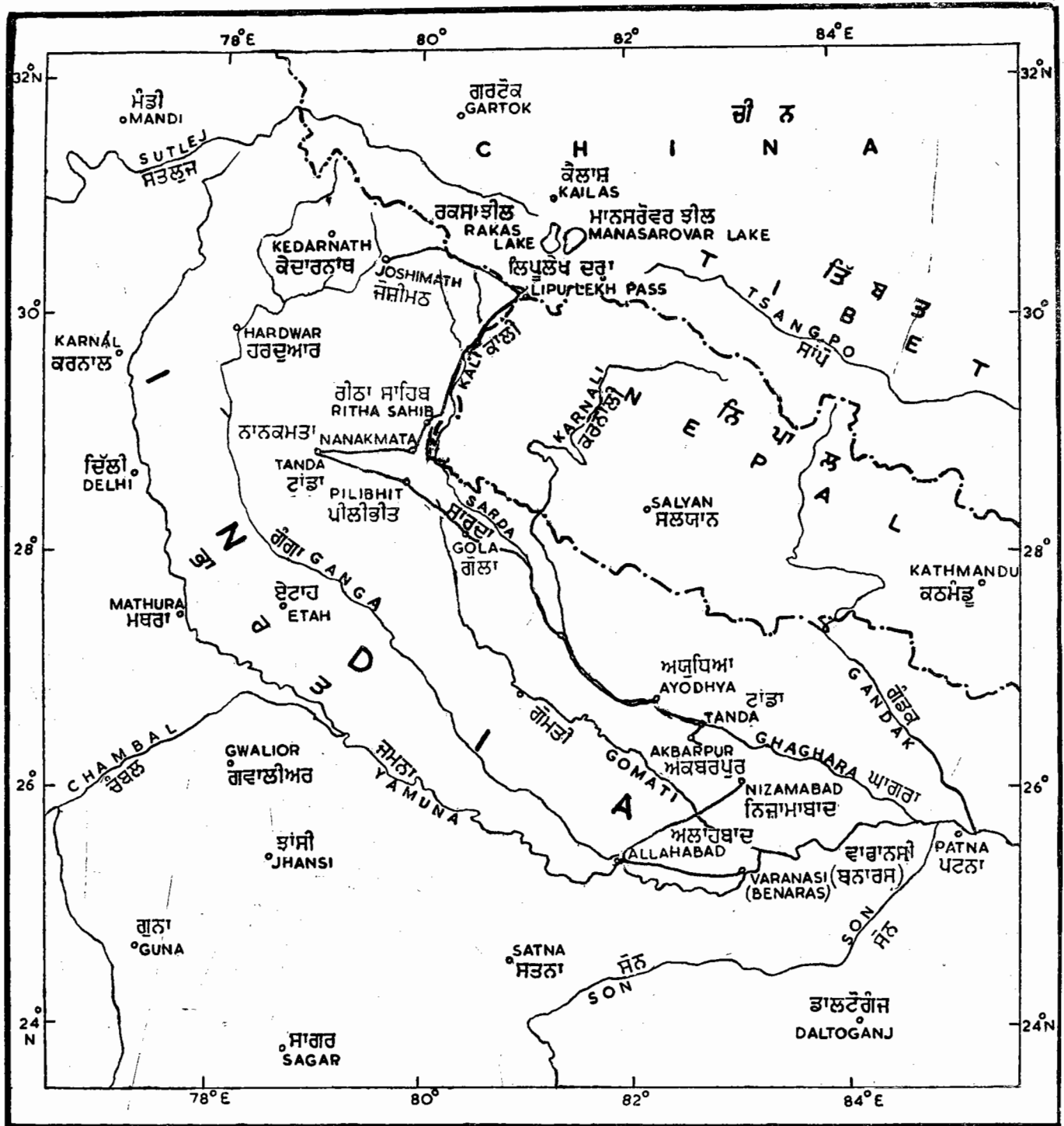
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 8

Map No. 8

ਜੋਸ਼ੀਮਠ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਤਕ FROM JOSHIMATH TO BENARAS

- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਭਾਵੀ ਜਾਤ੍ਰਾ ਮਾਰਗ
PROBABLE ROUTE FOLLOWED BY THE GURU
- ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ
INTERNATIONAL BOUNDARY
- ਦਰਿਆ RIVERS

100 50 0 100 200
KILOMETRES
ਕਿਲੋਮੀਟਰ

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

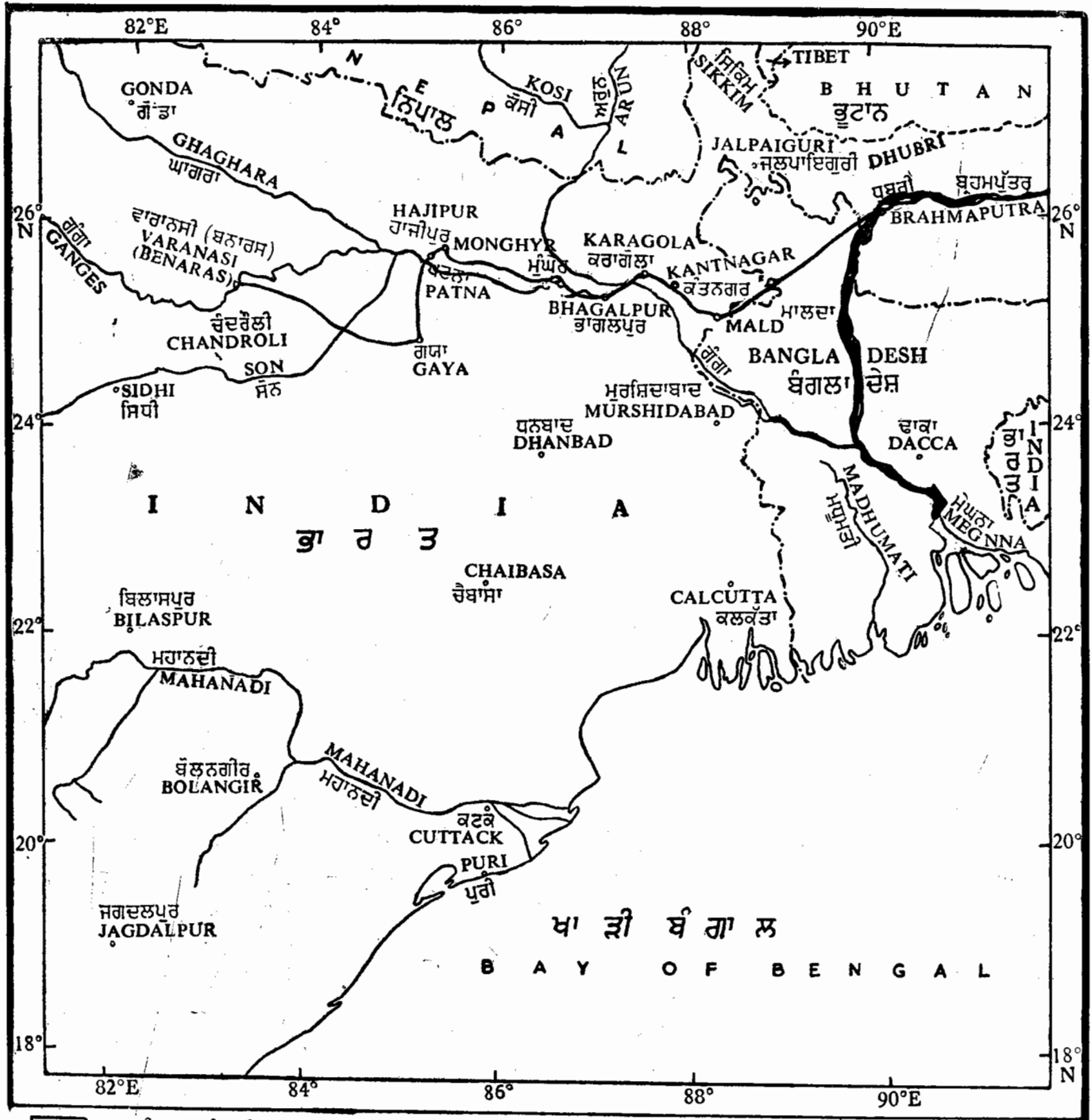
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 9

Map No. 9

ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਪੁਬਰੀ ਤਕ FROM BENARAS TO DHUBRI

- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਭਾਵੀ ਯਾਤਰਾ-ਮਾਰਗ
PROBABLE ROUTE FOLLOWED BY THE GURU
- ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ
INTERNATIONAL BOUNDARY
- ਦਰਿਆ
RIVERS

100 50 0 100 200
KILOMETRES
ਕਿਲੋਮੀਟਰ

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

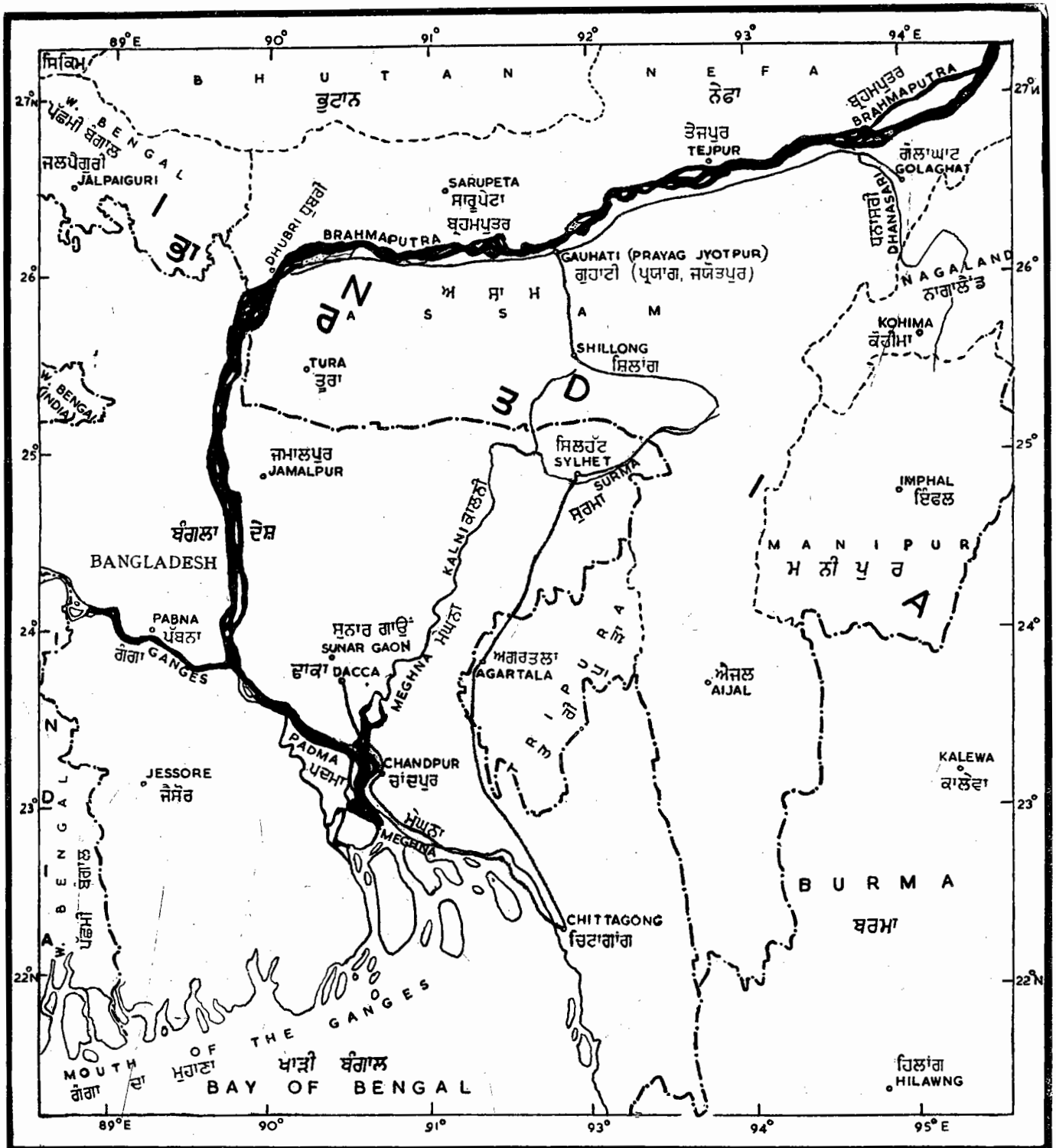

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 10

Map No. 10

ਬੰਗਾਲ-ਆਸਾਮ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚਲੇ ਸਫ਼ਰ

TRAVELS IN BENGAL-ASSAM AREA

----- ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ INTERNATIONAL BOUNDARY
 - - - - - ਰਾਜ/ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਪਸ਼ਾਸਤ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ
 STATE/CENTRALLY ADMINISTERED TERRITORY BOUNDARY
 ~~~~~ ਦਰਿਆ RIVERS
 [ ] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਭਾਵੀ ਯਾਤਾ-ਮਾਰਗ
 PROBABLE ROUTE FOLLOWED BY THE GURU

100 80 60 40 20 0 100
 KILOMETRES
 ਕਿਲੋਮੀਟਰ

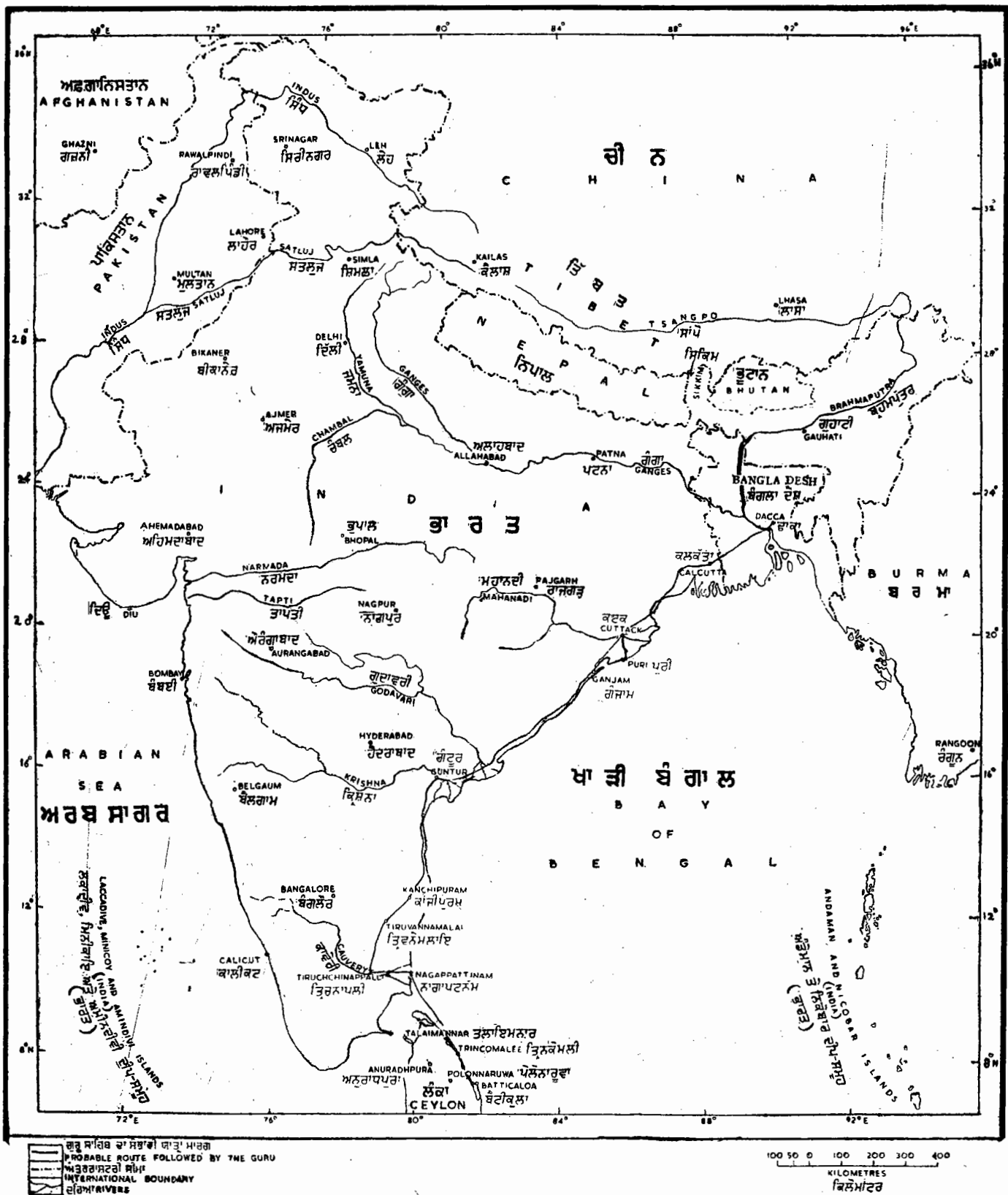
PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
 THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
 GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

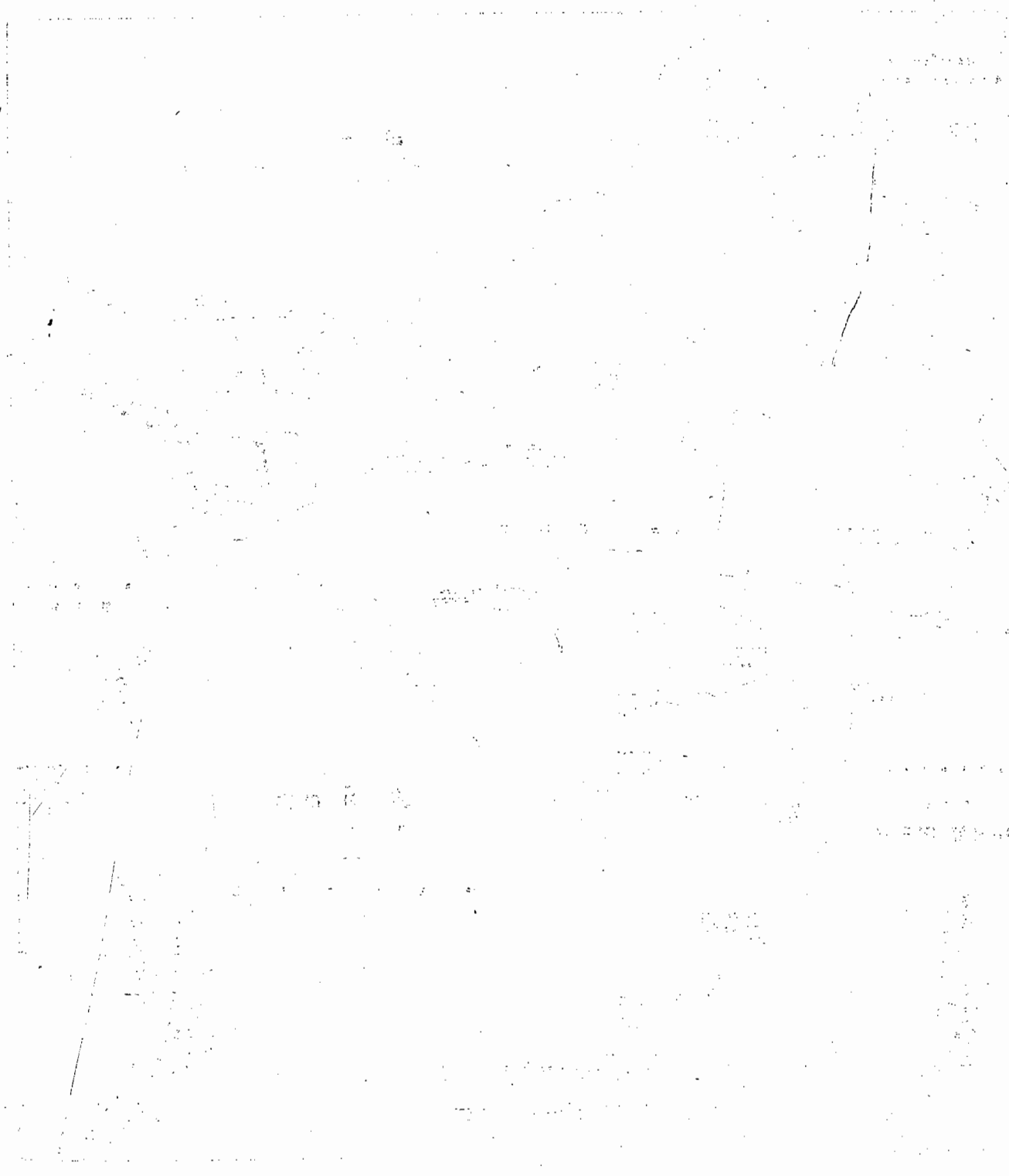
ਢਾਕਾ ਤੋਂ ਲੰਕਾ ਤਕ FROM DACCA TO CEYLON

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

1000

1000

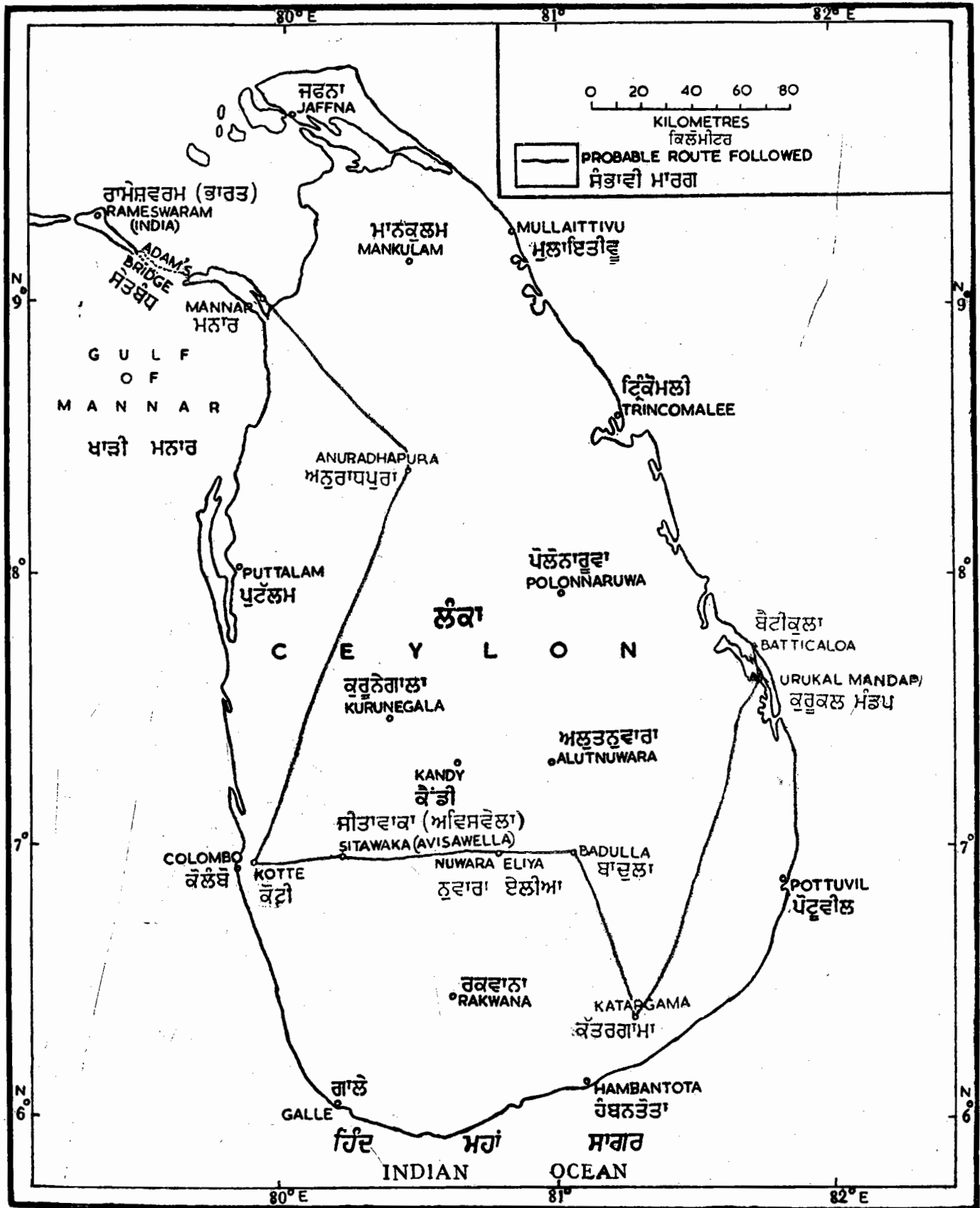
1000

1000

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 12

Map No. 12

ਲੰਕਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ TRAVELS IN CEYLON

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

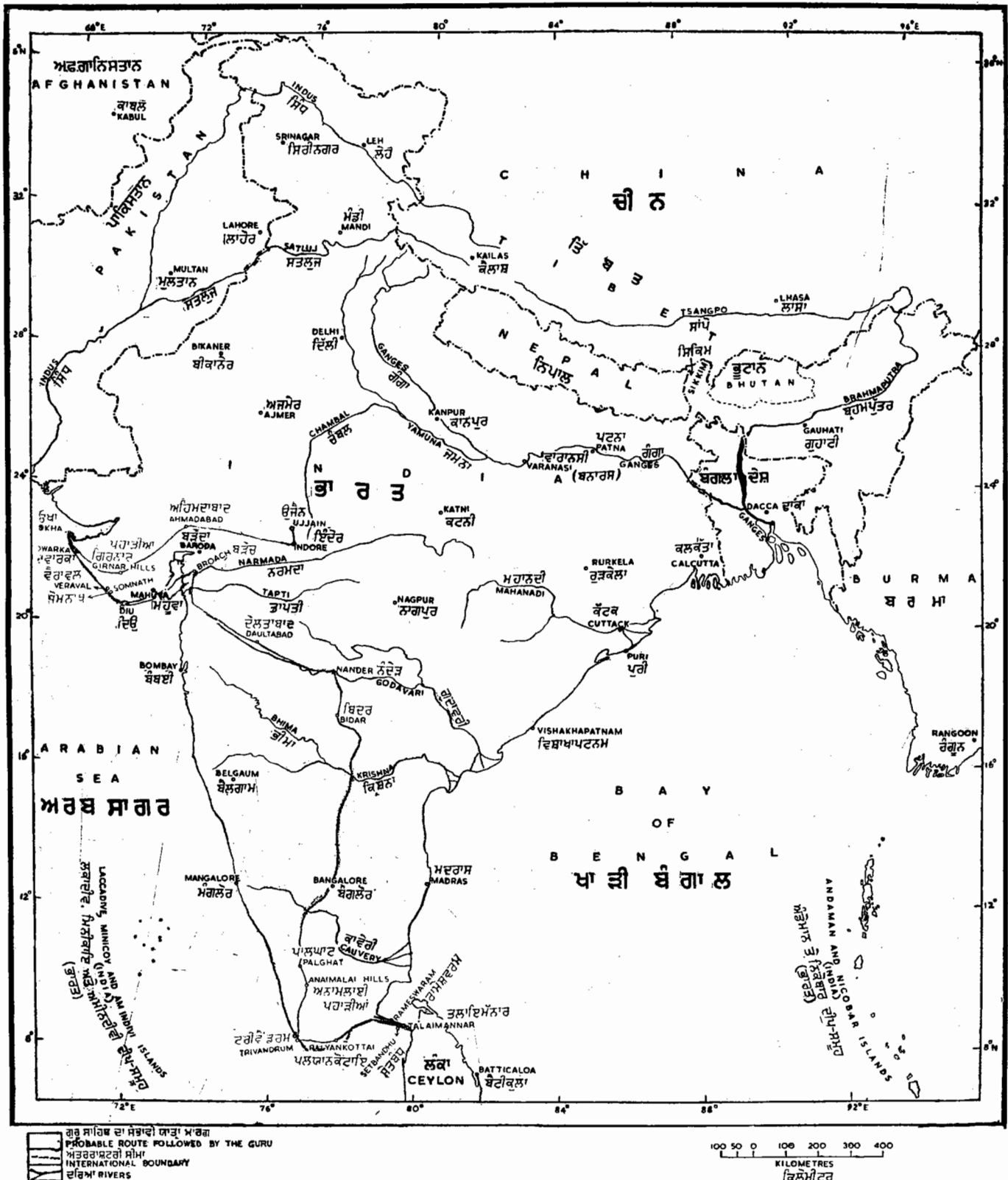
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 13

Map No. 13

ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਉਜੈਨ ਤਕ FROM CEYLON TO UJJAIN

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

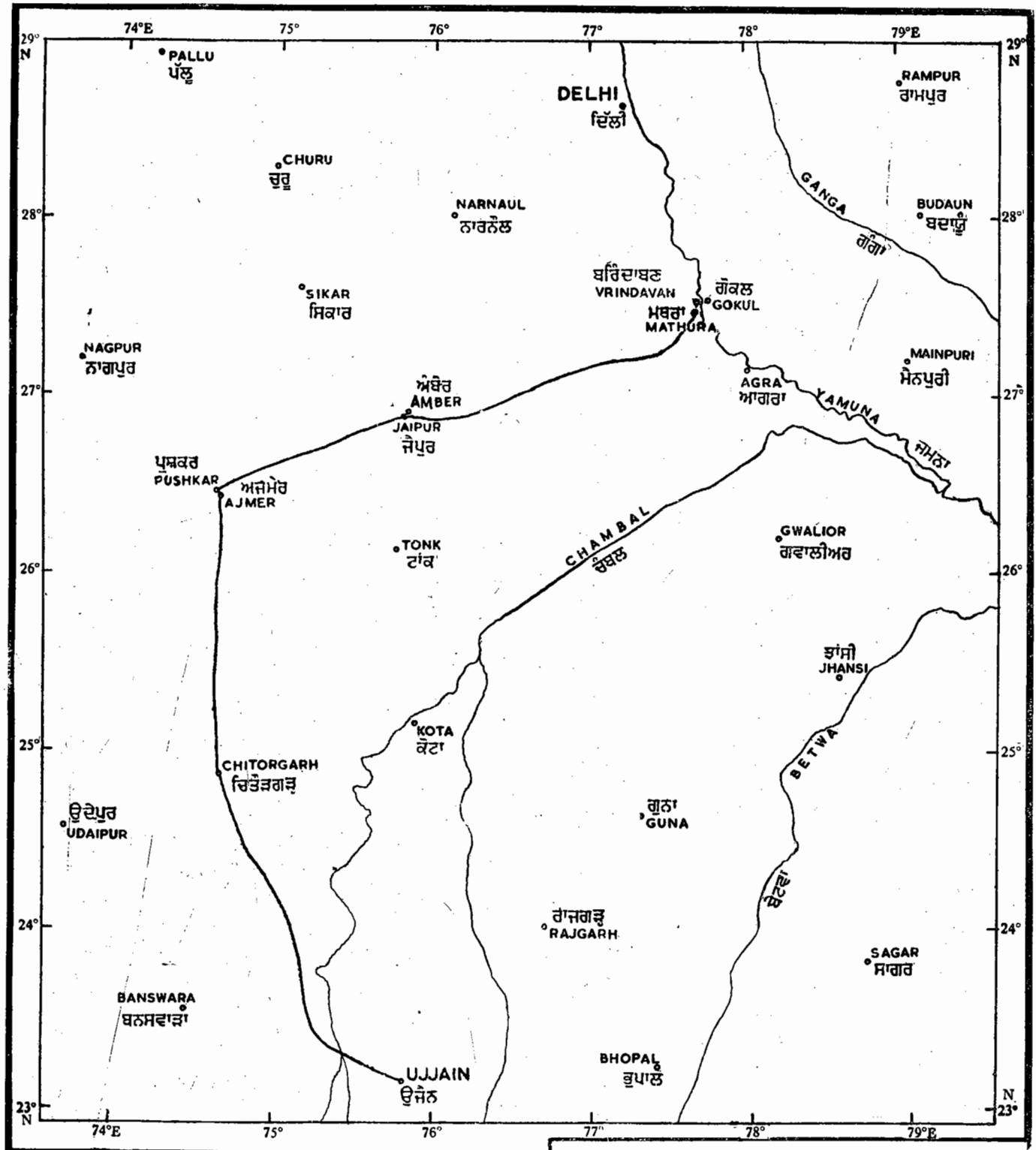
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 14

Map No. 14

ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਮਥਰਾ ਤਕ FROM UJJAIN TO MATHURA

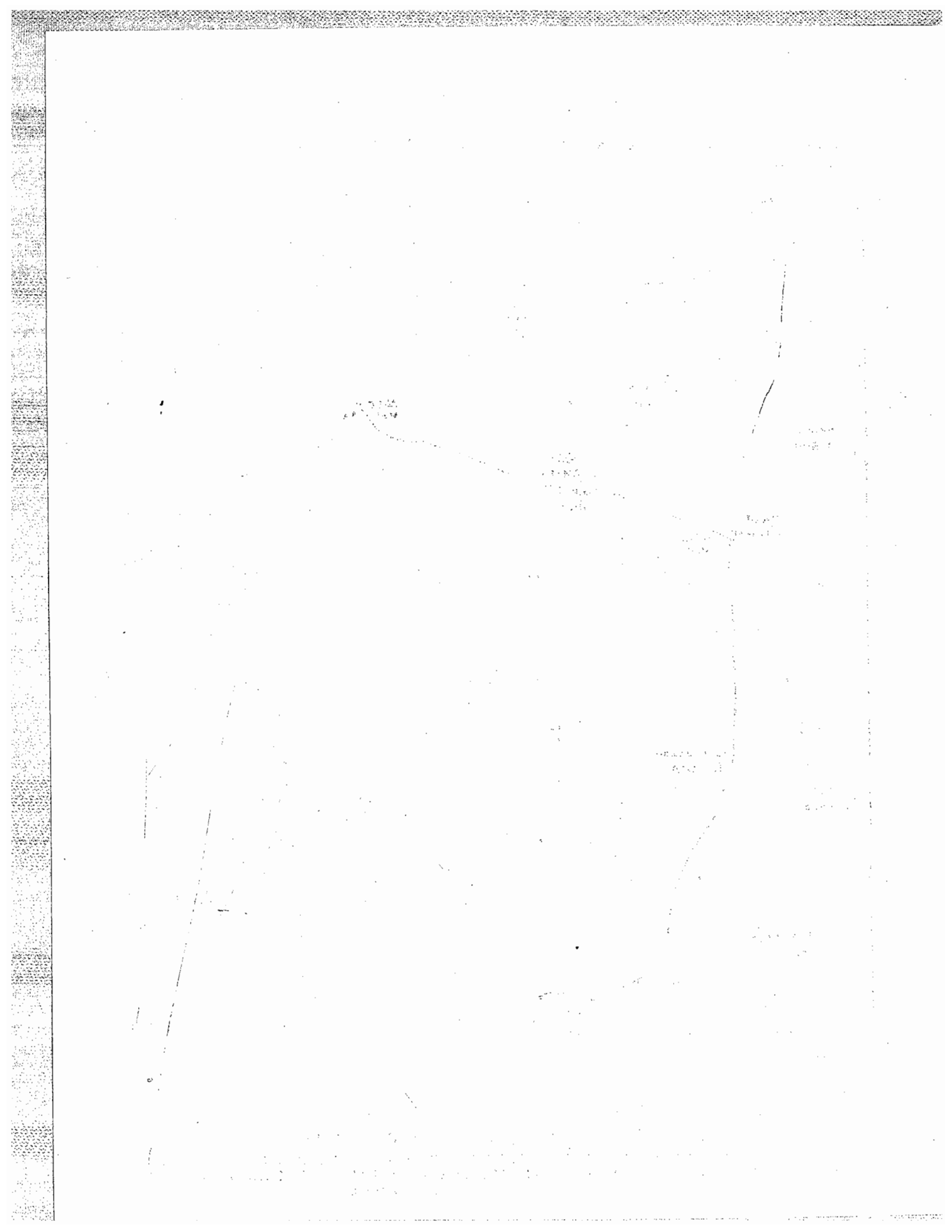

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਭਾਵੀ ਯਾਤਰਾ ਮਾਰਗ
PROBABLE ROUTE FOLLOWED BY THE GURU
ਦਰਿਆ
RIVERS

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

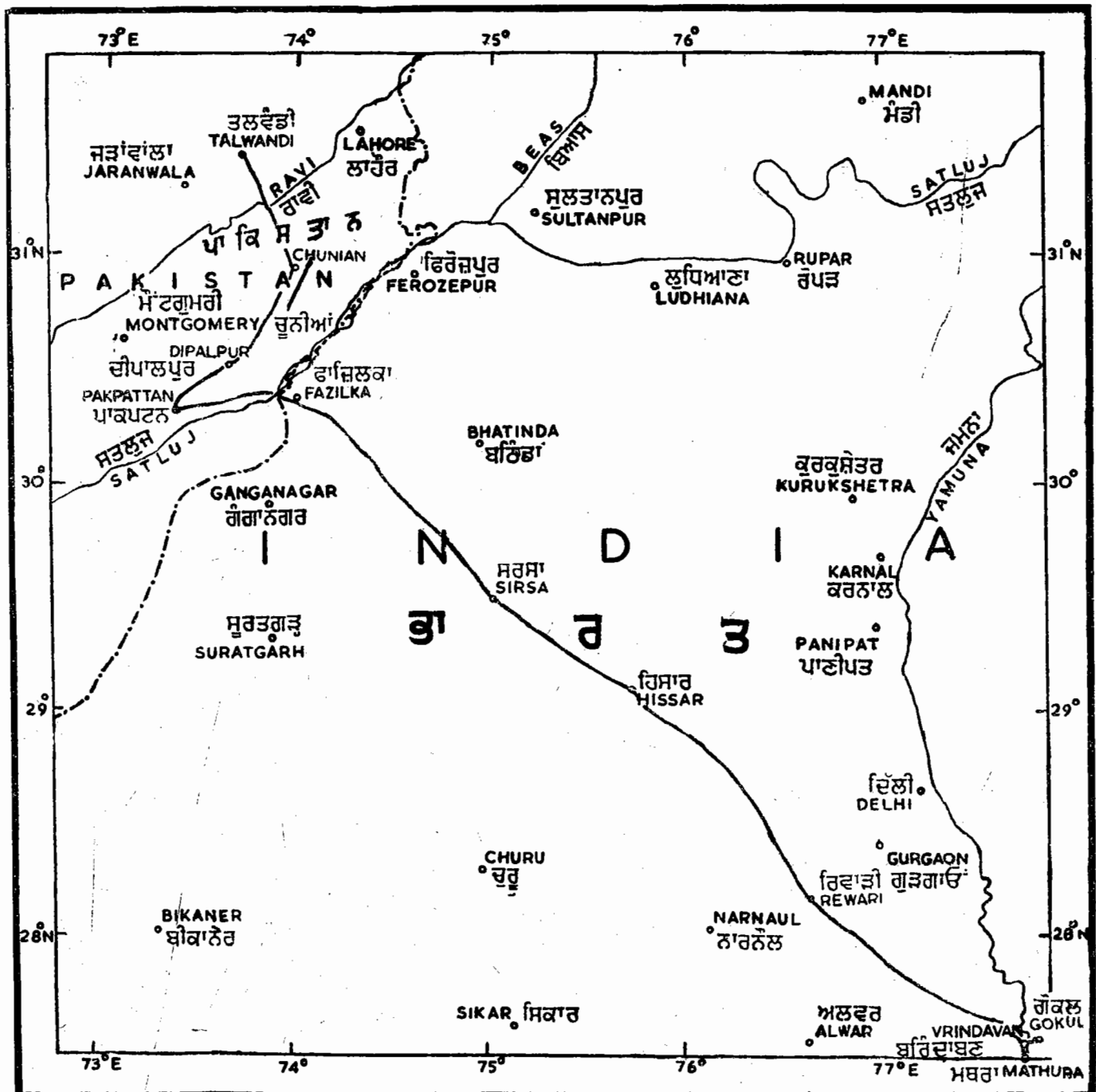
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 15

Map No. 15

ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਤਕ FROM MATHURA TO TALWANDI

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

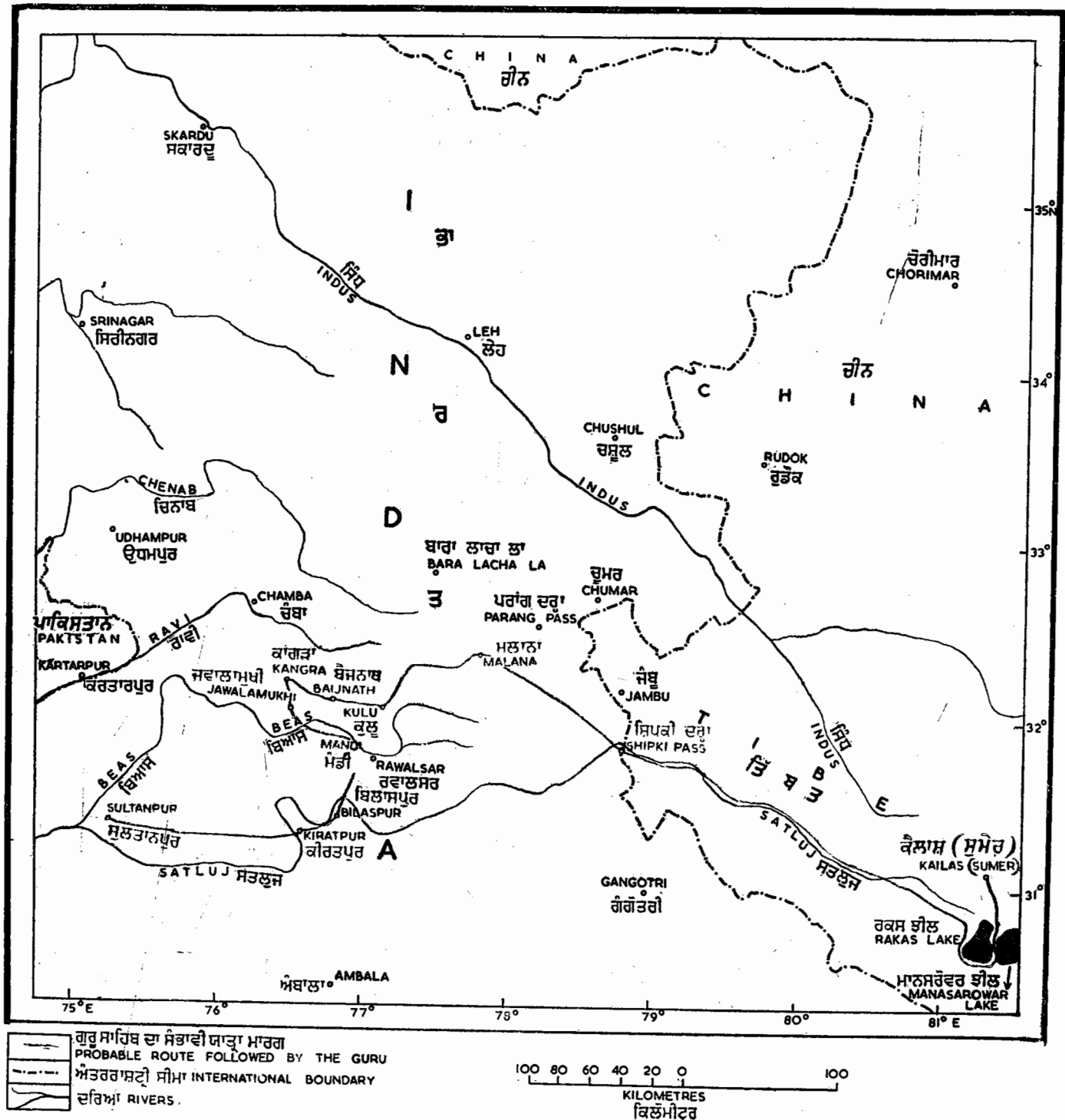

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 16

ਉੱਤਰੀ ਸਫ਼ਰ-ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਕੈਲਾਸ਼ ਤਕ

NORTHERN TOUR FROM SULTANPUR TO KAILAS

Map No. 16

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

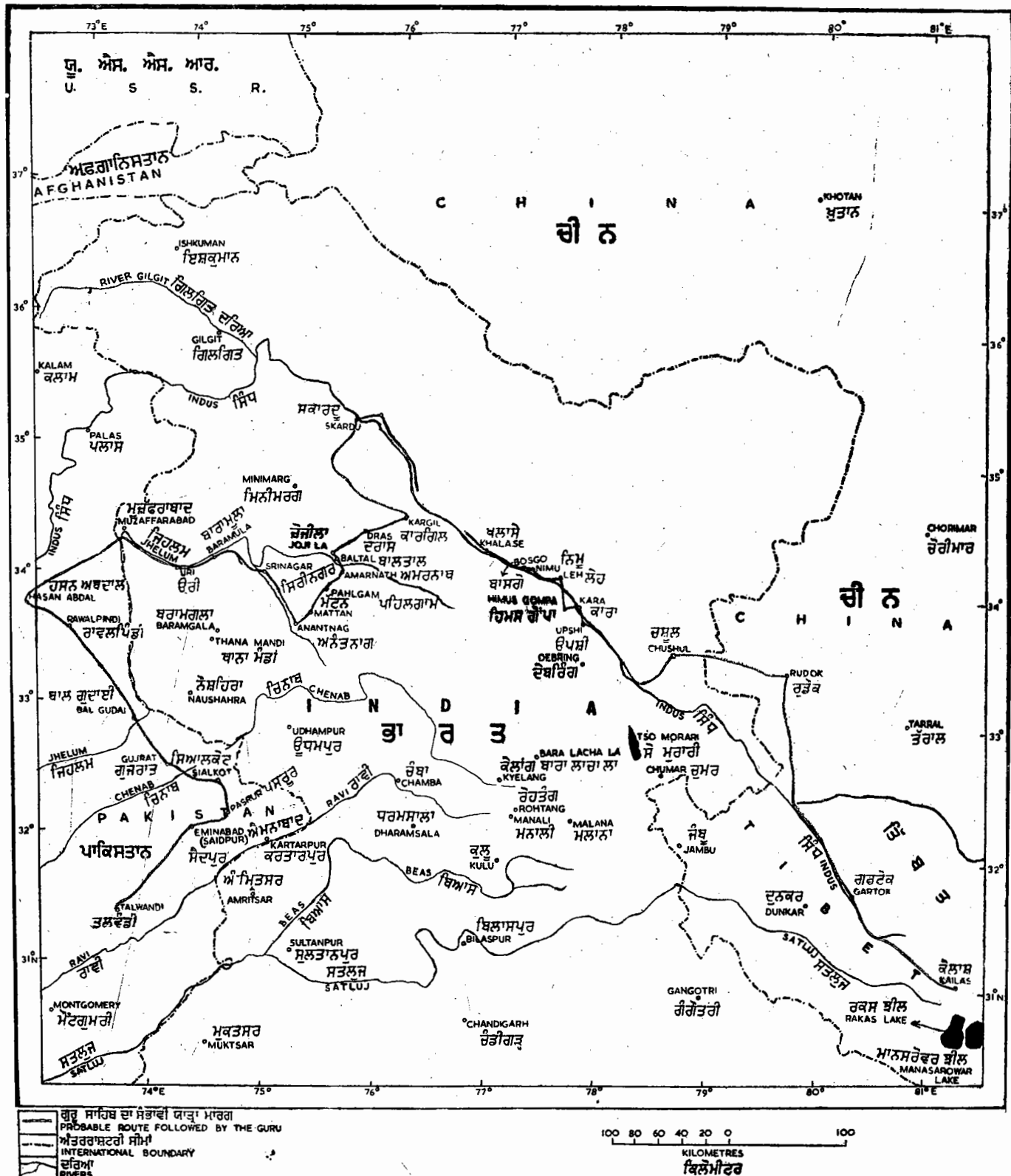
ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 17

ਉੱਤਰੀ ਸਫ਼ਰ-ਕੈਲਾਸ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਤਕ

NORTHERN TOUR

FROM KAILAS TO TALWANDI

Map No. 17

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

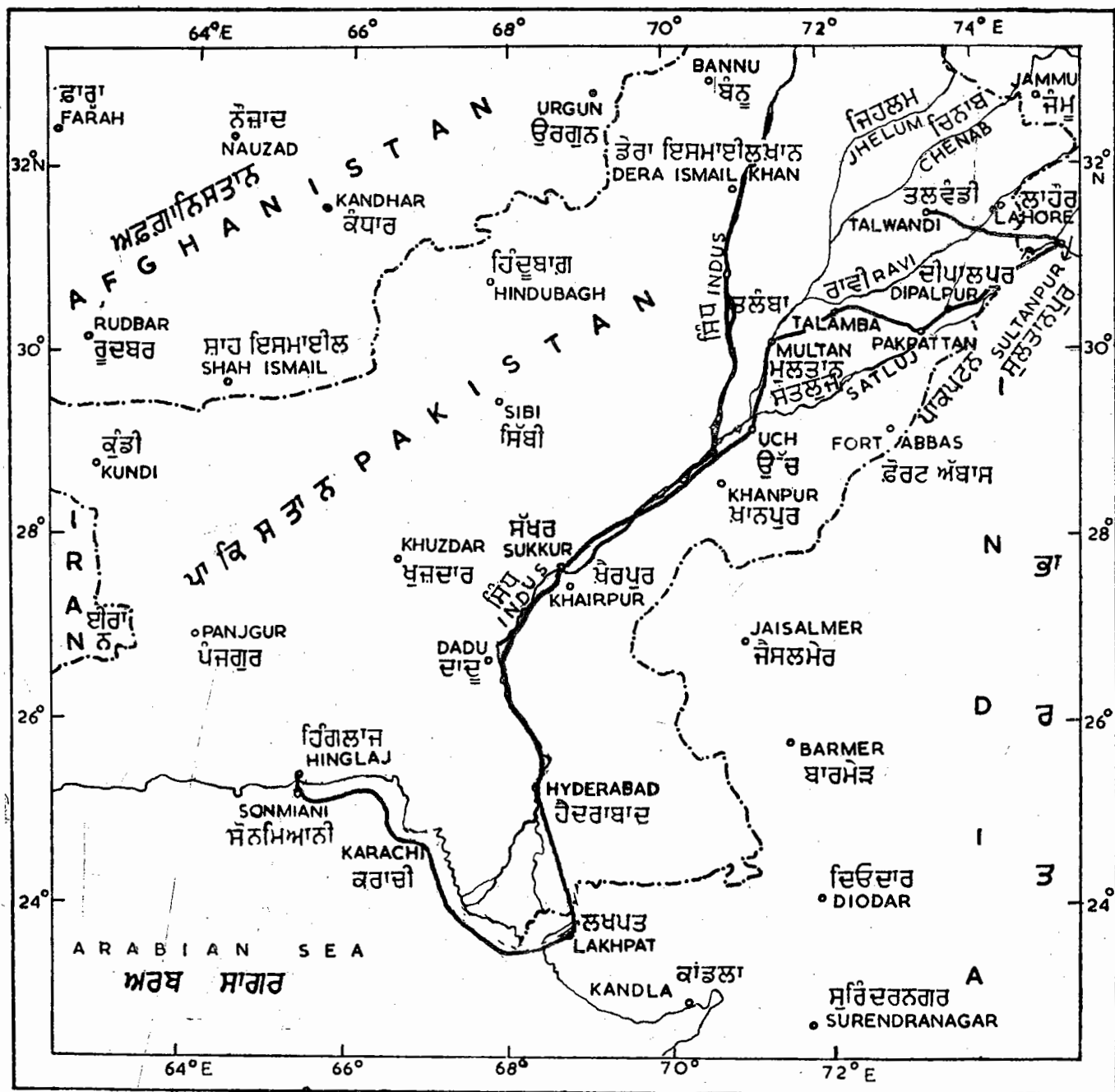
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 18

Map No. 18

ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਹਿੰਗਲਾਜ ਤਕ FROM TALWANDI TO HINGLAJ

- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਭਾਵੀ ਯਾਤਰਾ ਮਾਰਗ
PROBABLE ROUTE FOLLOWED BY THE GURU
- ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ INTERNATIONAL BOUNDARY
- ਦਰਿਆ RIVERS

100 50 0 100 200 300
KILOMETRES
ਕਿਲੋਮੀਟਰ

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

1. The first part of the report is a general
introduction to the subject of the study.

2. The second part of the report is a detailed
description of the methods used in the study.

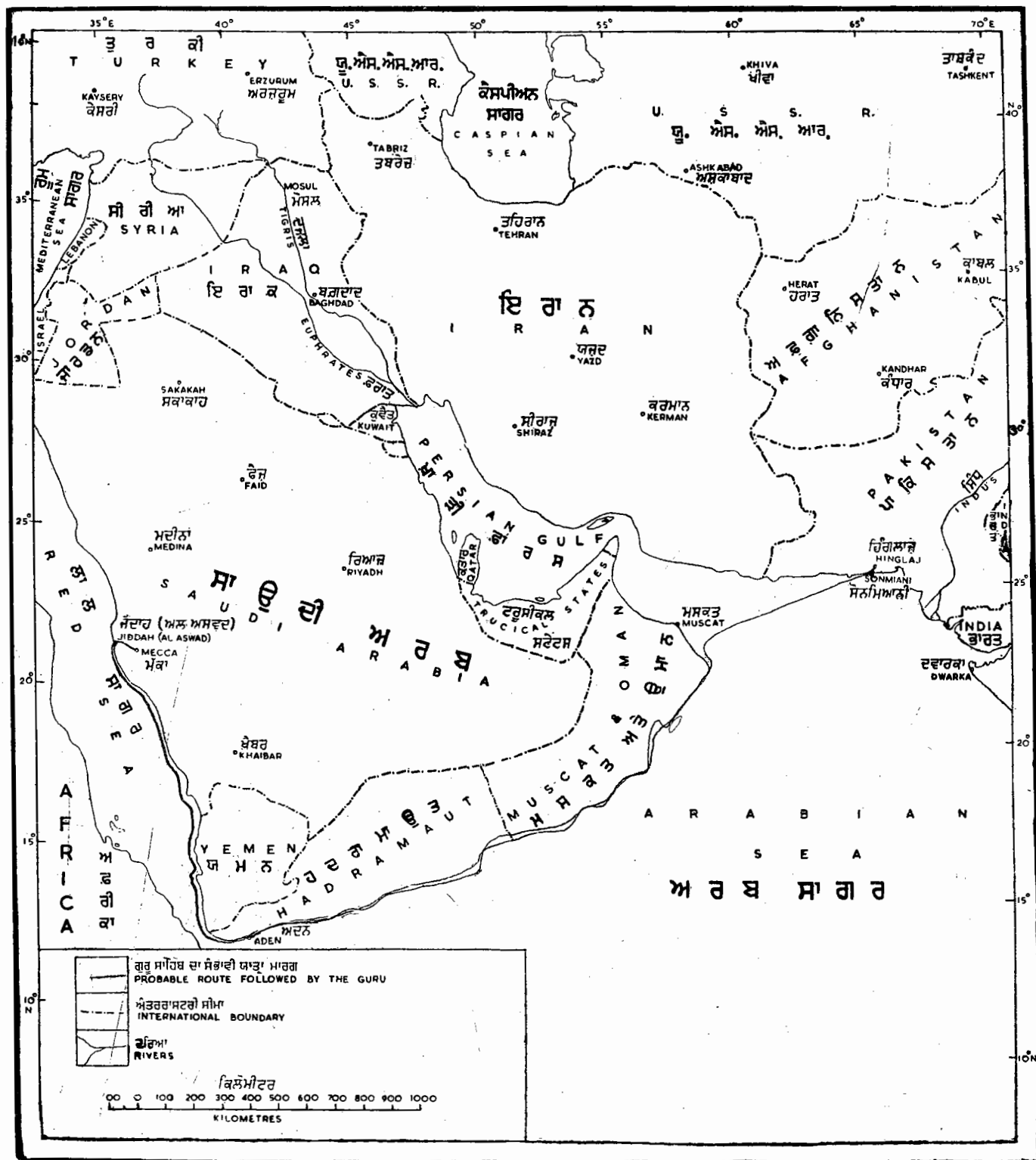
3. The third part of the report is a detailed
description of the results of the study.

4. The fourth part of the report is a detailed
description of the conclusions of the study.

5. The fifth part of the report is a detailed
description of the recommendations of the study.

Map No. 19

ਹਿੰਗਲਾਜ ਤੋਂ ਮੱਕਾ ਤਕ
FROM HINGLAJ TO MECCA

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗਰੁ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

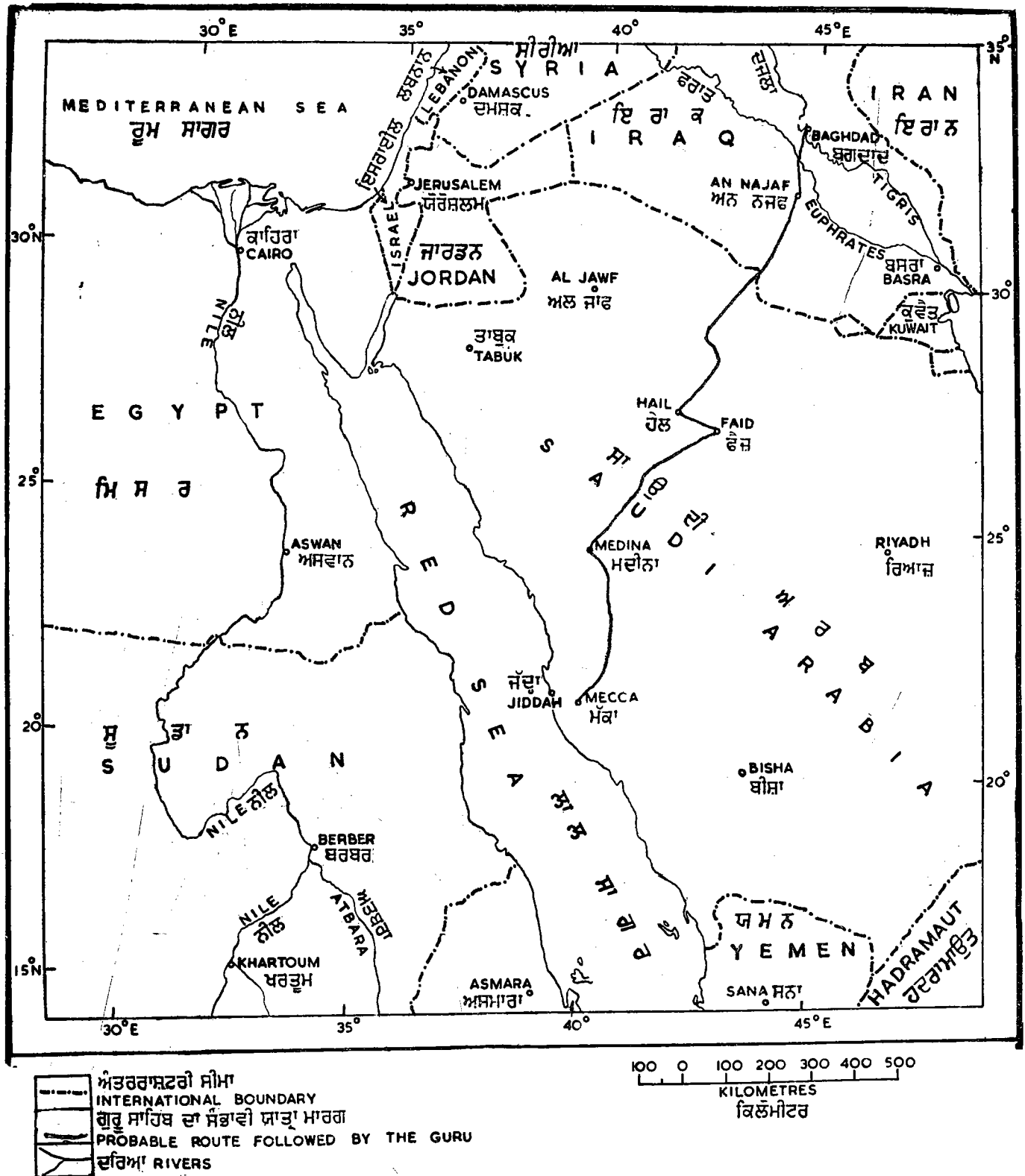
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 20

Map No. 20

ਮੱਕਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਤਕ FROM MECCA TO BAGHDAD

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

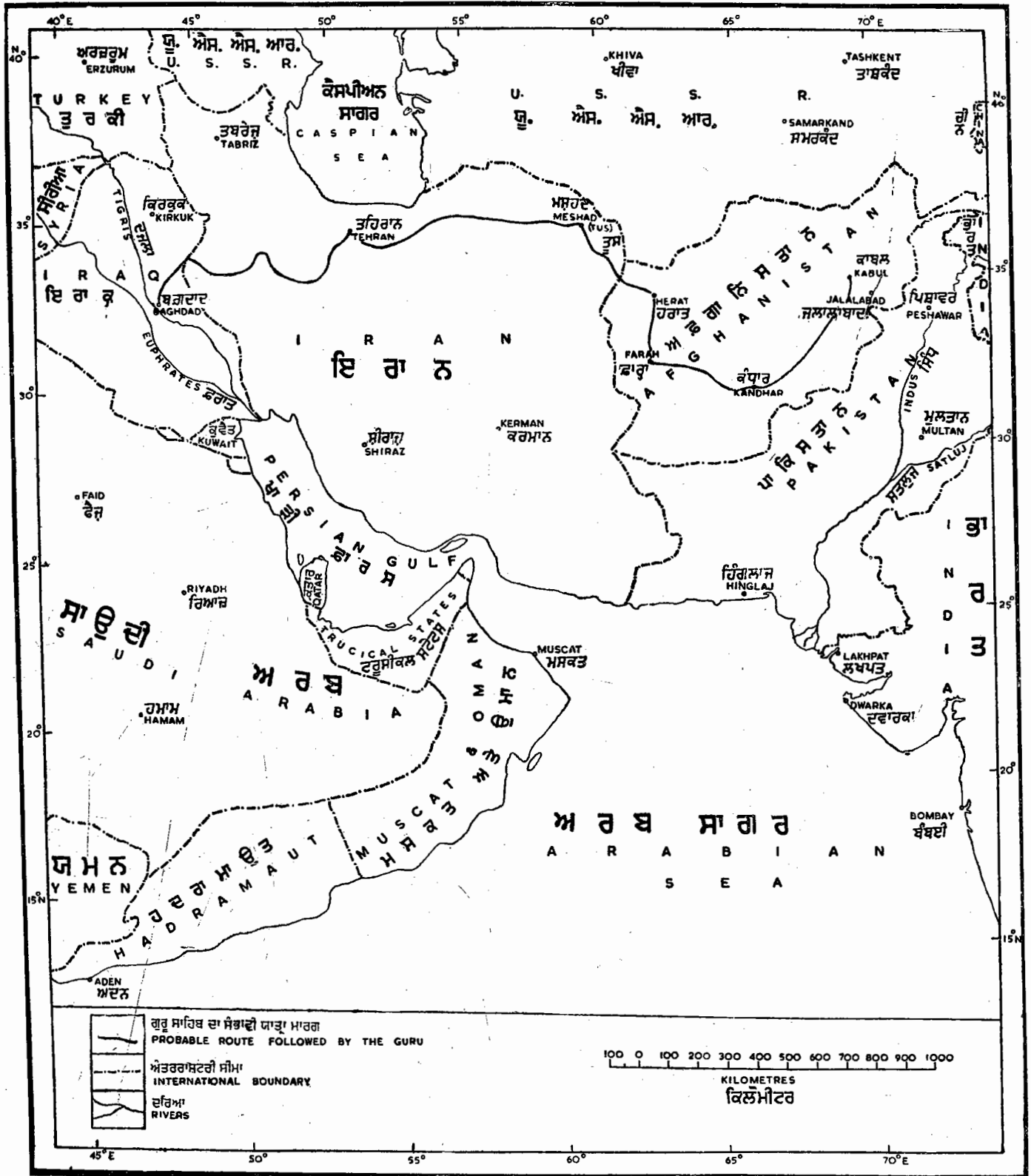
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਤਕ

Map No. 21

FROM BAGHDAD TO KABUL

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

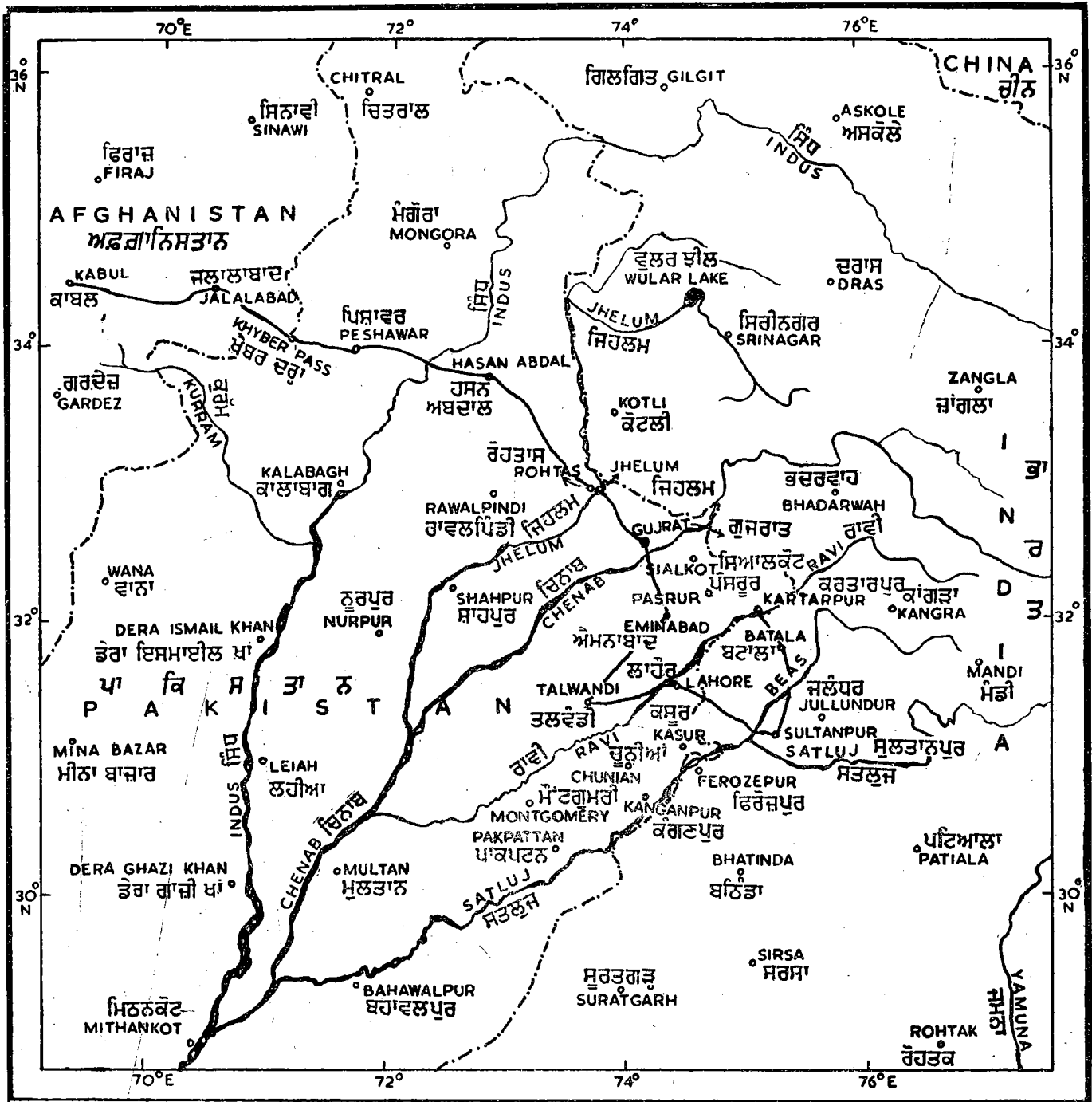
BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: 22

Map No. 22

ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤਕ FROM KABUL TO KARTARPUR

- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਭਾਵੀ ਯਾਤਰਾ ਮਾਰਗ
PROBABLE ROUTE FOLLOWED BY THE GURU
- ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ
INTERNATIONAL BOUNDARY
- ਦਰਿਆ
RIVERS

20 0 40 80 120 160 200
KILOMETRES
ਕਿਲੋਮੀਟਰ

PLACES VISITED BY THE GURU ARE SHOWN IN GREEN

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

BASED UPON SURVEY OF INDIA MAP WITH THE PERMISSION OF THE SURVEYOR GENERAL OF INDIA.
THE SPELLINGS OF THE NAMES APPEARING ON THIS MAP HAVE BEEN TAKEN FROM VARIOUS SOURCES.
GOVERNMENT OF INDIA COPYRIGHT (1962)

1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

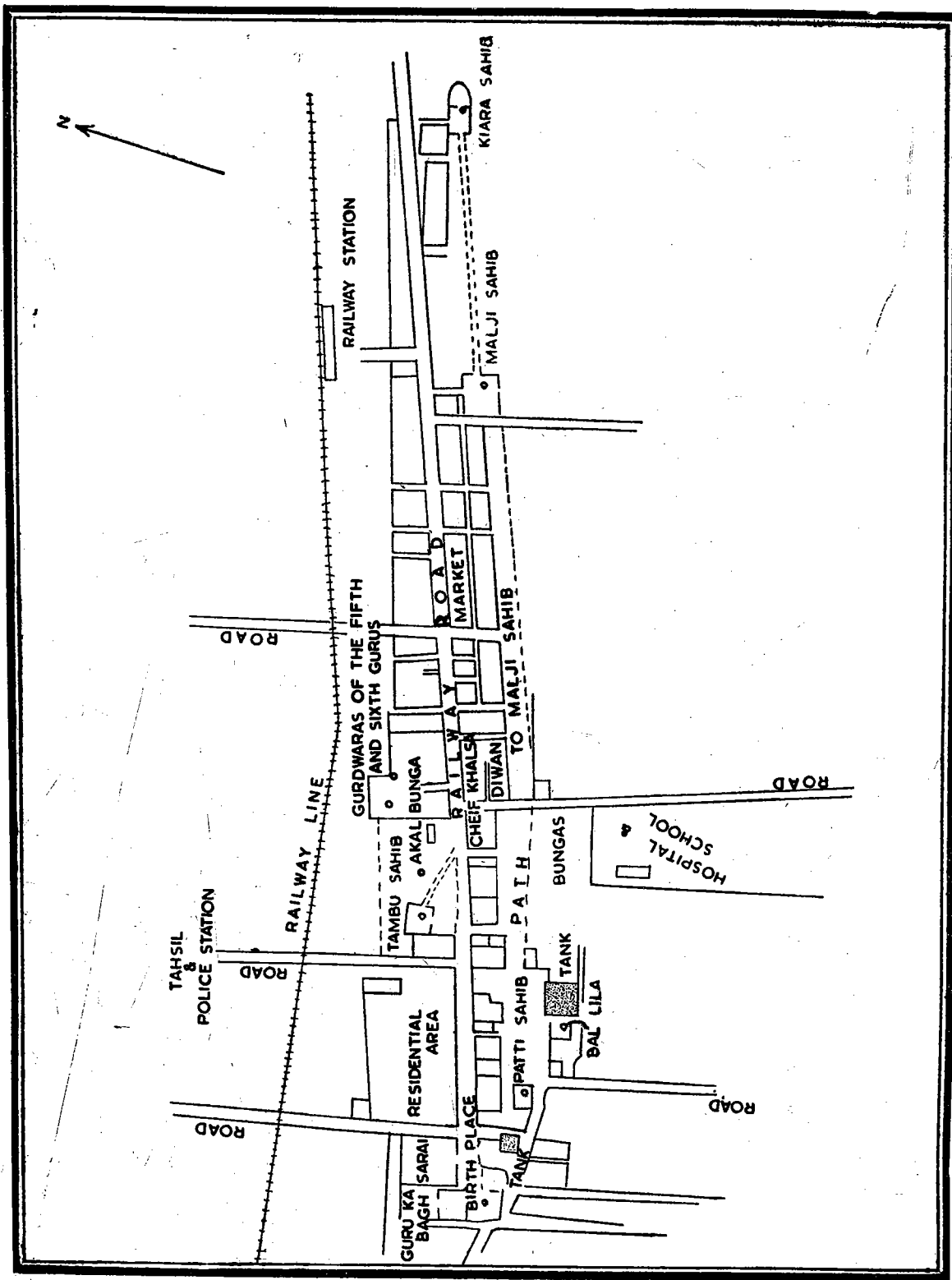
1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000

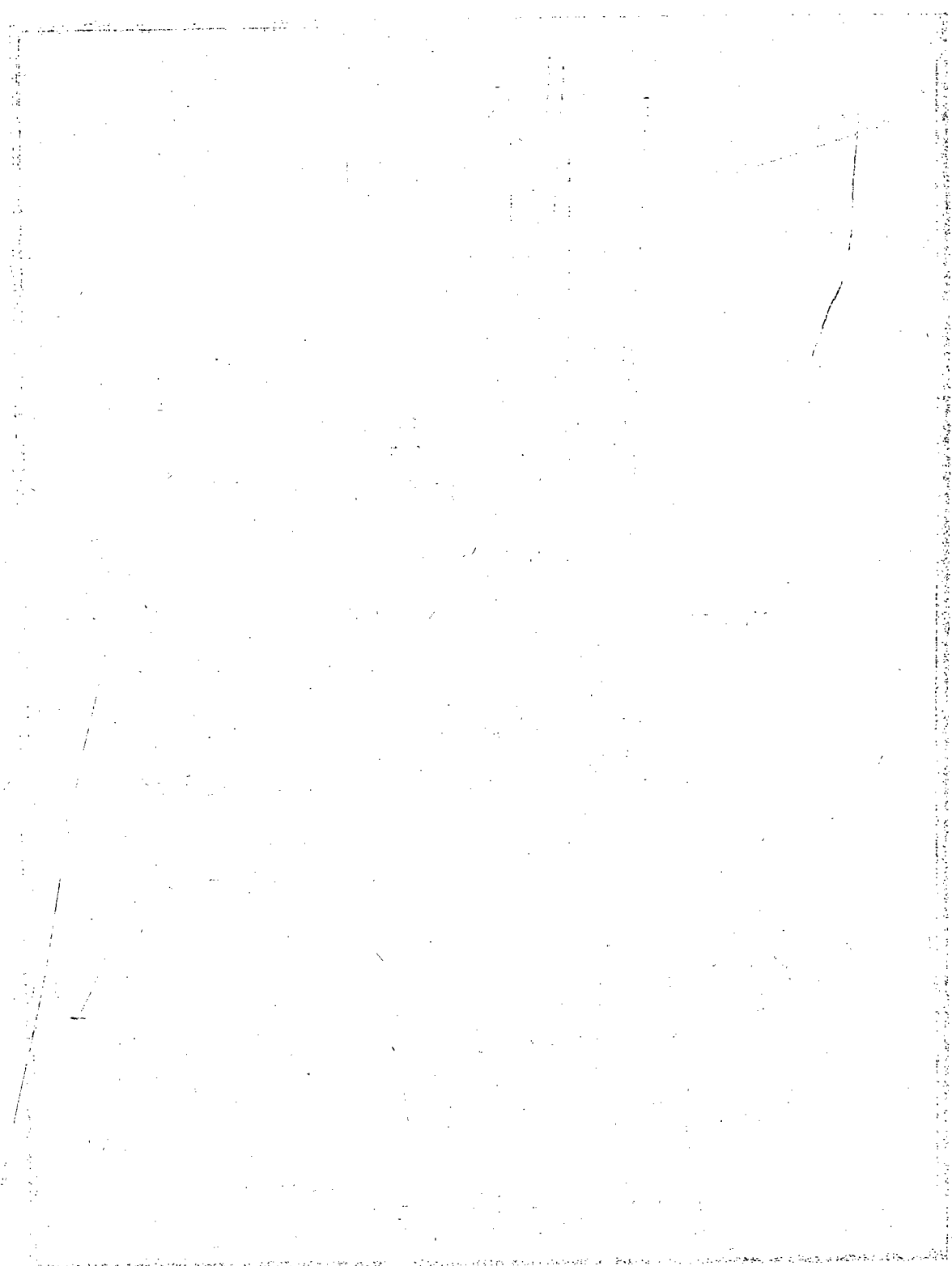
1000 1000 1000 1000 1000

MAP OF NANKANA SAHIB (TALWANDI)

Map No. 23

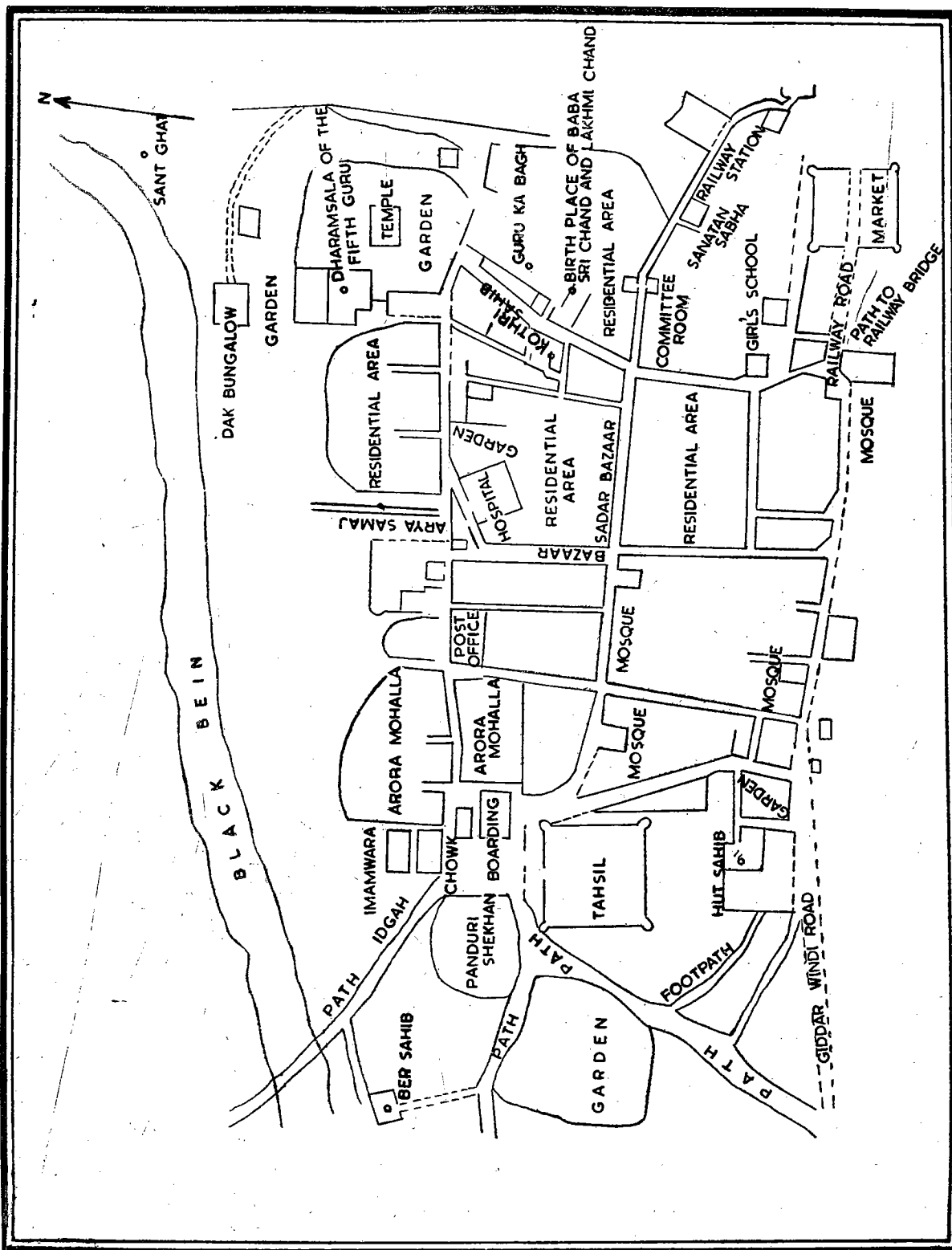

PLACES ASSOCIATED WITH GURU NANAK ARE SHOWN IN GREEN

MAP OF SULTANPUR

Map No. 24

PLACES ASSOCIATED WITH GURU NANAK ARE SHOWN IN GREEN

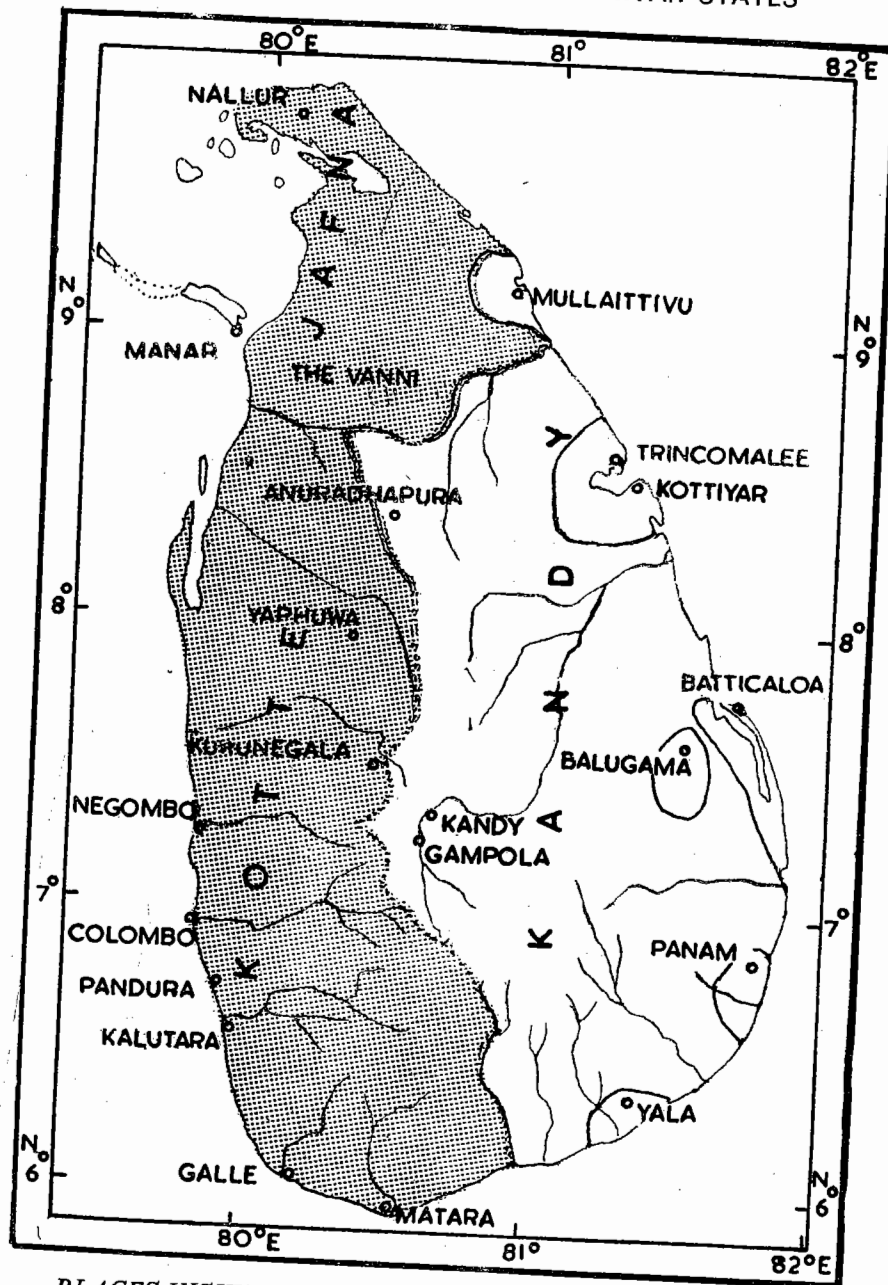

CEYLON

Map. No. 25

1500 A.D.

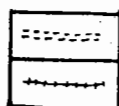
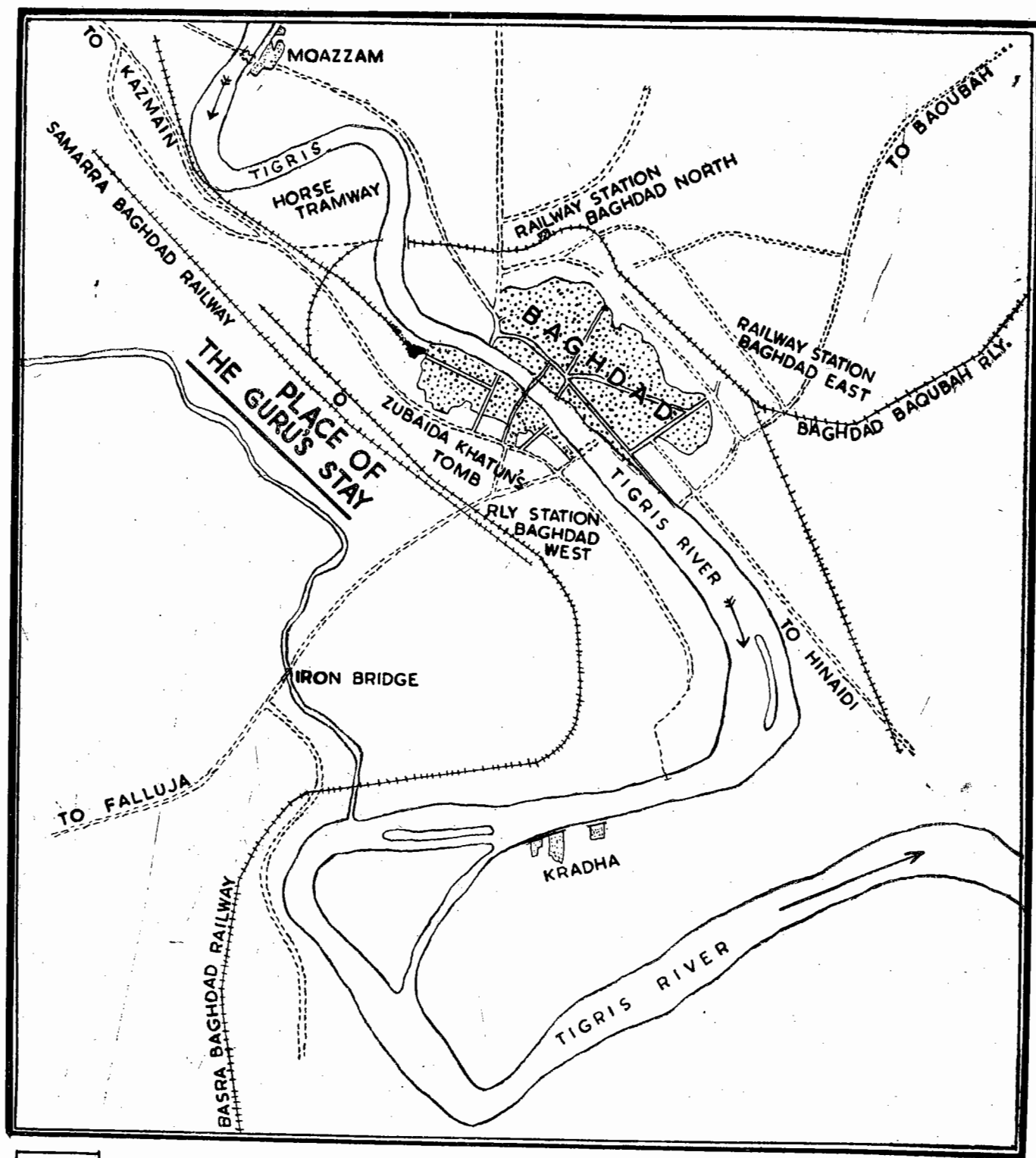
THE THREE KINGDOMS AND VANNIYAR STATES

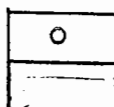
MAP OF BAGHDAD

Map No. 26

ROADS

RAILWAYS

PLACE OF GURU NANAK'S STAY

RIVER

